

e-ISSN: 2148-0494

derglabant (AİBÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi), Bahar 2020, Cilt:8, Sayı:1, 8:1-26

Geliş Tarihi: 29.02.2020

Kabul Tarihi: 10.05.2020

Araştırma Makalesi

Doi: <https://doi.org/10.33931/abuifd.696558>

Ermenekli Süleyman Sırrı Efendi'de İnsan Fiilleri

İbrahim Bayram*

Öz

Osmanlı'nın son dönem âlimlerinden Ermenekli Süleyman Sırrı Efendi, diğer temel İslam ilimleri yanında kelâm sahasında da eserler telif etmiştir. Çeşitli itikadi konular hakkında görüş beyan eden müellif, insan fiilleri ile alakalı meselelere dair de açıklamalar getirmiştir. İnsan fiillerinin Allah tarafından yaratıldığını savunmuş, bu anlayışı muhtelif akli ve nakli deliller ile teyit etmeye çalışmıştır. Bu konuda aksi düşünceyi savunan Mu'tezile mezhebine yönelik getirdiği eleştirilerle de kendi yaklaşımını kuvvetlendirmek istemiştir. Beşeri fiillerin oluşumunda önemli fonksiyonları bulunan irade ve kudret meselesine de eğilmiş, onları mensubu bulunduğu Mâtürîdî anlayış doğrultusunda izah etmiştir. Bununla birlikte kimi zaman onlardan farklı bir dil de geliştirmiştir. Kelâmda kudretin bir alt konusu olarak ele alınan *teklîf-i mâ lâ yutâk* meselesine de temas etmiş, onu genel anlamda kulu cebir altına sokmayacak bir tarzda açıklamaya çaba göstermiştir. Son olarak bir yönüyle kelâm alanını da ilgilendiren kulların cennete gitmesinde amellerinin rolüne de değinmiş, bu konuda dengeli bir yol izlemiştir.

Anahtar Kelimeler: Kelâm, Ermenekli Süleyman Sırrı, İnsan Fiilleri, Kudret, İrade.

Human Actions in Ermenekli Suleymân Sırrî Efendî

Abstract

Ermenekli Süleymân Sırrî Efendî, has also copyrighted works in the kalâm, as well as other basic Islamic sciences. The author, who has expressed his views on various faith issues, has also made statements on issues related to human acts. He argued that human acts were created by Allâh, and tried to confirm this understanding with various mental and religious proofs. He also addressed the issue of will and capacity, which have important functions in the formation of human actions, and explained them in line with the Mâturîdî understanding of which he was a member. He also made contact with the question of *taklif ma la yutaq* and tried to explain it in a manner that would not put people under obligation in general. Finally, he also addressed the role of their deeds in the going to heaven of the people and followed a balanced path in this regard.

Keywords: Kalâm, Ermenekli Süleymân Sırrî, Human Actions, Capacity, Will.

*

Doç. Dr., Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü, Kelâm Anabilim Dalı, ibrahim.bayram@gop.edu.tr

ORCID ID 0000-0002-4752-0447

Giriş

İnsanlık tarihinin en zorlu ve tartışmalı konularından birini teşkil eden beşeri fiillerin faili/öznesi meselesi, İslam'ın ortaya çıkmasından sonra da çeşitli münazaralara mevzu olmuştur. Asr-ı saadetin teslimiyetçi yapısı ve zihni dinginliği içerisinde genel anlamda bir ihtilafa sebebiyet vermeyen kader konusu, özellikle Hz. Osman'ın hilafetinin son devrinde ortaya çıkan ve Hz. Ali döneminde iyice belirginleşen ayrılıklara bağlı olarak tartışılmaya başlanmış, Emevîler zamanında ise hem geriye dönük hem de çağdaş sorunlar üzerinden bu tartışmalarda artışlar yaşanmıştır. Bu manada Müslümanlar, kendilerine farklı eksenler çizmeye başlamış ve bir tarafta cebirci bir anlayışın karşısında özgürlükçü bir yaklaşım kendisine alan bulmuş, diğer tarafta bu tartışmalara dâhil olmayan kişilerin yanında ifrat ve tefrite düşen ilk iki düşünceyi bir nevi dengelemeye çalışan bir anlayış zuhur etmiştir.

Ehl-i Sünnet olarak adlandırılan bu son yaklaşımın sahipleri, muhtemelen bir makuliyet barındırmaması ve derin bir fikri altyapıya sahip bulunmaması nedeniyle ilk anlayışın temsilcileri olan Cebriyye mezhebi ile pek de bir ilmi tartışma içerisine girmemiştir. Buna karşılık ikinci düşünceyi temsil eden Mu'tezile mezhebi ise, sahip oldukları derin entelektüel yapılarıyla, diğer farklı konularda da ortaya çıkan çeşitli fikir ayrılıklarının beslediği bir zihni karşı koyuşla hedef kitlesi haline gelmiştir. Bu manada Ehl-i Sünnet mezhebinin mensupları diğer pek çok meselede olduğu gibi kader konusunda da eleştirilerinin hedefine Mu'tezile'yi yerleştirmiştir.

Mu'tezile'yi hedef almakta birleşen Ehl-i Sünnet'in Eş'ariyye ve Mâtürîdiyye kolları kader konusunda ortak noktaları olmakla birlikte, bazı meselelerde birbirlerinden farklı tavır sergilemişlerdir. Buna bağlı olarak söz konusu iki ekolün mensupları ilgili mesele bağlamında özellikle kul fiillerinin yaratılması hususunda Mu'tezile'yi şiddetle eleştirmişler, ancak cebir-tefviz şeklinde iki ucun uzlaştırılması noktasında nispeten farklı bir konumda yer almışlardır. Bu manada Eş'ariyye mezhebi, ilk anlayışa (cebir); Mâtürîdiyye ise ikinci yaklaşıma (tefviz) yakın durmuştur. Bununla birlikte aralarındaki bu nisbi konum farklılıkları, derin fikir ayrılıkları içerisinde buldukları Mu'tezile'ye yönelttikleri kadar birbirlerini tenkit etmelerine neden olmamıştır. İki grubun birbirini Ehl-i Sünnet çatısı altında görüp ortak hedef karşısında birleşmeleri bunda etkili olmuşa benzemektedir.

Ehl-i Sünnet'in bu iki ekolü arasındaki temel ihtilaf konusu irade-i cüziyye veya kesb meselesi olmuştur. Eş'ariyye'nin ilahi irade ve kudreti ön plana alıp, buna bağlı olarak kulun ihtiyarını sınırlayan tavrına karşılık, Mâtürîdiyye'nin ilahi hikmeti önceleyip beşeri iradeye alan açan yaklaşımı mezheplerin konuyla ilgili temel anlayış farklılığını teşkil etmiştir. Bu manada ilgili ekolün mensupları, aralarında birtakım geçişler olmakla birlikte, kendi mezhep anlayışları doğrultusunda eserler telif etmişler ve çeşitli ilmi tartışmalar üzerinden zengin bir ilmi miras bırakmışlardır. Mâtürîdiyye mezhebine mensup olmakla birlikte pek çok konuda Eş'arî kelâmcılardan etkilenen ve Eş'arî anlayışı pekiştiren Osmanlı uleması da eserlerinde konuyla ilgili fikirlerini beyan etmişler ve bu ilmi birikime zenginlik katmışlardır.

Bu konulara dair görüş serdedip katkı sunan Osmanlı ilim ehlerinden biri de Ermenekli Süleyman Sırrı Efendi olmuştur. Kendi tercüme-i halinde bildirdiğine göre o, 1267/1851 yılında İçel sancağında bulunan Ermenek ilçesinde dünyaya gelmiştir.¹ Babası Abdullah Zühdü,² dedesi ise Hüseyin Hüsnü'dür³. İlk tahsilini medresede gördükten sonra Ermenek Rüşdiye Mektebi'ni bitirmiş, ardından yeniden medreseye dönüş yapmıştır.⁴ Hüseyin el-Ermenekî, Ökkeş Efendizâde el-Ermenekî, Abdurrahman el-Ermenekî, Mustafa el-Ermenekî, Kara Ali Efendi, Deli Osman Efendi el-Boyâbâdî, Hacı İbrahim Efendi, Abdülkerim el-Amasyevî, Abdullah Hulusi el-Ankaravî ve Mehmed Aynî el-Ermenekî gibi zevattan ders almıştır.⁵ Ankaralı Hafız Refi' Efendi,⁶ Ömer Fevzi Yozgâdî,⁷ Hüseyin Fehmi Efendi, Gündoğduzâde Hüseyin, Muhammed Rasih el-Eskişehirî ve Hüseyin Hüsameddin ise kendisine talebelik yapmıştır.⁸ Üç evladından biri olan oğlu Tevfik Sırrı Gür ise (öl. 1959)⁹ devrinin önemli valilerinden biri olarak zihinlere kazınmıştır.¹⁰

Süleyman Sırrı, 1876'dan itibaren önce Arapça ve din dersleri hocalığı yapmış, üç yıl sonra da Beyazıt Camii'nde ders vermeye başlamıştır. Ardından müderrislik, mevleviyet görevlerine getirilmiş, peşi sıra 1902'de Bursa, 1903'de Haremeyn-i Muhteremeyn pâyesine yükseltilmiştir. Ayrıca Maarif Nezâreti Encümen-i Teftîş ve Muâyene üyeliği, Meclis-i Maârif azalığı, Kütüb-i Dîniyye ve Şer'îyye Tedkik Heyeti başkanlığı, Dârülfünun Ulûm-i Âliye-i Dîniyye Şubesi fıkıh muallimliği¹¹ ve Mekteb-i Hukuk nikâh muallimliği gibi görevler üstlenmiştir.¹² Darülfünun'dan emekli olup Beyazıt dersiamlığı ücretiyle hayatını idame etmekte iken 28 Ağustos 1931 tarihinde Hakk'ın rahmetine kavuşmuştur.¹³

Ardında Arap dili, tefsir, kıraat, hadis, siyer, fıkıh ve mantık dışında kelâm sahasında da eserler bırakan,¹⁴ aynı zamanda temel İslam bilimlerinde yazılmış bir

1 Harun Zorlu, *Süleyman Sırrı Efendi'nin (Ermenekli) Fıkha Dair Eserlerinin Tahlili: İbadet Bahisleri Bağlamında* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019), 8.

2 Süleyman Sırrı, *el-İcâze* (Ankara: Milli Kütüphane, Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu, 06 Mil Yz A 7048), 2a; Süleyman Sırrı, *Hulâsatü'l-efkâr* (Dersaadet: Mahmud Bey Matbaası, 1305), 3; Sadık Albayrak, *Son Devir Osmanlı Uleması* (İstanbul: Milli Gazete Yayınları, 1981), 4-5/455.

3 Süleyman Sırrı, *Hulâsatü'l-efkâr*, 3.

4 Musa Alak, "Süleyman Sırrı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2016), Ek-2/544-545.

5 Süleyman Sırrı, *el-İcâze* (Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu, 06 Mil Yz A 7048), 3a-5a.

6 Ebû'l-Üla Mardin, *Huzûr Dersleri* (İstanbul: İsmâil Akgün Matbaası, 1966), 2-3/873.

7 Süleyman Sırrı, *el-İcâze* (Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu, 06 Mil Yz A 7048), 2b.

8 Zorlu, *Süleyman Sırrı Efendi'nin (Ermenekli) Fıkha Dair Eserlerinin Tahlili*, 12-13.

9 Mustafa Oral, "Osmanlı Son Dönemi Hadis Müelliflerinden Ermenekli Süleyman Sırrı Efendi'nin Hayatı = One of the Hadith Authors of the Ottoman Empire's Late Period: Ermenekli Suleyman Sırrı Efendi's Life", *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/9 (2018), 519.

10 Ali Çankaya, *Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler* (Ankara: Mars Matbaası, 1968-69), 4/1436-1437.

11 Albayrak, *Son Devir Osmanlı Uleması*, 4-5/456; Alak, "Süleyman Sırrı", Ek-2/544-545.

12 Ali Adem Yörük, *Mekteb-i Hukuk'un Kuruluşu ve Faaliyetleri (1878-1900)* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2008), 89.

13 Albayrak, *Son Devir Osmanlı Uleması*, 4-5/456.

14 Mustafa Oral, *Ermenekli Süleyman Sırrı Efendi ve Kifâyetü'l-Müntehî Alâ Kifâyeti-l-Mübeddî Adlı Eserinin Tahkiki* (İstanbul: Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015), 25-33.

kısım klasik eserlerin tercümesini de yapan Süleyman Sırrı,¹⁵ velûd bir müellif olarak dikkat çekmektedir. Özellikle fıkhıta derinleşmekle birlikte kelâmî konularda da ihtisasını gösteren müellif, itikadi alanda üç eser telif etmiştir. Onun bu sahadaki eserlerini *Kenzü'l-akâid*, *Miftâhu'l-akâid* ve *Câmi'u'l-ahvâl* şeklinde sıralamak mümkündür. İlk iki eserin baskıları mevcuttur. Ancak son eserin ise bilindiği kadarıyla baskısı bulunmadığı ve yazmasına kütüphanelerde rastlanmadığı için ona ulaşma imkânı olmamıştır.¹⁶

Süleyman Sırrı hakkında yapılan çalışmalar oldukça sınırlıdır. Bu manada onunla ilgili yüksek lisans düzeyinde yapılan ilk çalışma aslında Süleyman Sırrı'ya ait olan ancak sehven Sırrı Giridî'ye (1844-1895) nispet edilen *Mi'yârü'l-makâl* adlı mantık eserinin tercümesi ve müellifinin mantık anlayışını konu edinen bir çalışmadır.¹⁷ Aynı düzeydeki bir diğer çalışmada müellifin Arap diline dair bir eseri tahkik edilmiş, bu vesileyle giriş bölümünde hayatına, hocalarına, talebelerine ve eserlerine dair bilgiler de verilmiştir.¹⁸ Diğer bir yüksek lisans çalışmasında müellifin fıkıhçı kimliğini izhar eden,¹⁹ bir diğerinde ise kelami görüşlerini açıklayan bir tez hazırlanmıştır.²⁰ Ona dair kaleme alınan bir makalede ise yazarın hayatı ele alınıp incelenmiş, düşünce planındaki görüşlerine ise temas edilmemiştir.²¹

Görüldüğü üzere Süleyman Sırrı'nın kelâm sahasındaki düşüncelerini inceleyen sadece bir çalışma yapılmıştır. Burada "İnsanın Fiilleri ve İrade Meselesi" ve "İstitaat ve Teklîf-i mâ lâ Yutâk Meselesi" başlığı altında onun işbu makalede ele alınacak bazı görüşlerine de yer verilmiştir.²² Ancak konu müellifin sadece bir eseri üzerinden incelendiği gibi, bilgilerin ilgili eserin hangi sayfasından alındığına dair de bir yer dışında kayıt tutulmamıştır. Yine burada, beşeri fiillerle cennete gitme arasındaki ilişkiye de değinilmemiştir. İşbu makalede ise müellifin başta kul fiillerinin yaratılması olmak üzere, kulun irade ve kudreti, *teklîf-i mâ lâ yutâk* ve cennete gitmede beşeri fiillerin etkinliği konularına dair görüşleri ele alınırken; farklı eserlerine başvurulmuş, meselenin daha derinlikli işlenmesine çalışılmıştır. Ayrıca bu aşamada onun ilgili yaklaşımının kökenlerini anlamak adına klasik kelâm eserlerine

¹⁵ Alak, "Süleyman Sırrı", Ek-2/544-545.

¹⁶ Oral, *Ermenecli Süleyman Sırrı Efendi*, 26-28.

¹⁷ Alak, "Süleyman Sırrı", Ek-2/544-545. Bu hata, ilgili eserin müellifinin sadece "Sırrı" olarak kaydedilmesinden ortaya çıkmış olmalıdır bk. Süleyman Sırrı, *Mi'yârü'l-makâl* (İstanbul: Mekteb-i Sanayi Matbaası, 1303), 1. Bahsi geçen ilgili çalışma için bk. Elif Özel, *Giritli Sırrı Paşa'nın Türk Düşüncesine Katkıları Mi'yârü'l-Makâl Adlı Eserinin Tercümesi ve Mantık Anlayışı* (Ankara: Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2012).

¹⁸ Mustafa Oral, *Ermenecli Süleyman Sırrı Efendi ve Kifâyetü'l-Müntehâ Alâ Kifâyeti'l-Mübedî Adlı Eserinin Tahkiki* (İstanbul: Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015).

¹⁹ Harun Zorlu, *Süleyman Sırrı Efendi'nin (Ermenecli) Fıkha Dair Eserlerinin Tahlili: İbadet Bahisleri Bağlamında* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019).

²⁰ Gülsüm Merve Arazlı, *Ermenecli Süleyman Sırrı Efendi Kelâmî Görüşleri ve Kelâma Dair Eserleri* (İstanbul: 29 Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019).

²¹ Oral, "Osmanlı Son Dönemi Hadis Müelliflerinden Ermenecli Süleyman Sırrı Efendi'nin Hayatı, 515-535.

²² Arazlı, *Ermenecli Süleyman Sırrı Efendi*, 85-91.

de başvurulmuş ve bir mukayese imkânı sağlaması amacıyla aynı dönem ve coğrafyada yaşayan kelâmcıların görüşlerine de atıflar yapılmıştır.

1. Kul Fiillerinin Yaratılması

Müellif, kaza ve kader konusunu işlerken beşeri fiillerin Allah tarafından yaratılması meselesine ağırlık vermiştir. Ancak bu mevzuya geçmeden önce onun kaza ve kaderle ilgili tanımlarına göz atmak faydalı olacaktır. İlgili iki kavramı Eş'arî anlayış doğrultusunda tanımlayan müellif, kazayı: "Eşyânın gelecekte ne vechile olacak ise ol vechile olmasına irâde-i ilâhiyyenin taalluku" şeklinde tarif eder. Kaderi ise: "Eşyânın irâde-i mezkûreye muvâfık olarak kadr-i mahsus üzere evkât-ı muayyenesinde ânen fe ânen icadından ibarettir" şeklinde tanımlar.²³ Başka bir eserinde de kazayı, bir önceki tanımda yer alan "gelecekte" ifadesi yerine "lâ yezâlde" kelimesini getirmenin dışında aynı şekilde tarif eder. Kaderin tanımında da "muvafık" yerine yine aynı anlama gelen "vefkınca" kelimesini kullanmak dışında bir değişiklik yapmaz. Bu tarifleri aktardığı bölümde kaderin kazaya tabi olduğunu söyleyerek yapmış olduğu tarifleri teyit eder.²⁴ Böylece kendisiyle aynı konumda bulunan Çerkeşseyhizâde Mehmed Tevfik Efendi (öl. 1901)²⁵ ve Mehmed Vehbi Efendi (öl. 1949)²⁶ gibi son devir Osmanlı kelâmcılarında örneği görüldüğü üzere Mâtürîdî mezhebine mensup olmasına rağmen ilgili iki kavramı Eş'arî yaklaşım üzerinden tarif etmiş olur.

Süleyman Sırrı, kaza kaderin tanımına yer verdiği bir bölümde meseleyi insan fiillerinin Allah tarafından yaratılmasıyla da bağlantılı hale getirir. Buna göre kader, "Âlemlerin Rabbi olan Allah dilemeyince siz dileyemezsiniz!"²⁷ ve "De ki: "Hepsi Allah tarafındandır"²⁸ ayetlerinin işaret ettiği üzere hayır veya şer her ne gerçekleşirse hepsinin ilahi irade gereği yaratılması olup bu konuda kulun bir dahli yoktur.²⁹ Müellif eserinin bir bölümünde meseleyi bu şekilde doğrudan kendi yaklaşımı şeklinde aktardığı gibi bir başka bölümünde hayıryla şerriyle bütün beşeri fiillerin Allah tarafından yaratıldığı düşüncesini Ehli Sünnet'e nispet eder. Müellife göre Allah'tan başka bir yaratıcı yoktur. Kullardan sadır olan fiiller de O'nun irade, hüküm ve kazasıyla gerçekleşir. Bununla birlikte kulların ihtiyari fiilleri de vardır. Bunlar taata dönük fiiller olursa kul bir lütuf olarak sevaba; isyan türünde eylemler olursa adalet

²³ Süleyman Sırrı, *Vesîletü'l-felâh* (Dersaâdet: Vezir Hanında 48 Numaralı Matbaa, 1328), 40.

²⁴ Süleyman Sırrı, *Kenzü'l-akâid* (Dersaâdet: Ahter Matbaası, 1316), 105; Süleyman Sırrı, *Miftâhu'l-akâid* (İstanbul: y.y., 1321), 73.

²⁵ Çerkeşseyhizâde Mehmed Tevfik Efendi, *Meziyyet-i İslamiyye* (Dersaâdet: Mahmud Bey Matbaası, 1307), 19.

²⁶ Mehmed Vehbi Efendi, *Ahkâm-ı Kur'âniyye* (İstanbul: Ahmet Kamil Matbaası, 1341-1343), 60; Mehmed Vehbi, *Akâid-i Hayriyye Tercümesi* (İstanbul: Ahmed Kamil Matbaası, 1340-1343), 31.

²⁷ et-Tekvîr 81/29.

²⁸ en-Nisâ 4/78.

²⁹ Süleyman Sırrı, *Kenzü'l-akâid*, 105. Müellif bir diğer eserinde de hayır veya şer her şeyin ilahi iradenin gereği olarak tecelli ettiğini söyler bk. Süleyman Sırrı, *Medhal-i Fıkîh* (Konstantiniyye: Matbaa-i Ebuzziya, 1329), 21.

tecellisi mahiyetinde cezaya duçar olur. Bu fiillerin iyi olanlarına Allah'ın rızası varken kötü olanlarına ise rızası yoktur.³⁰

Süleyman Sırrı, fiilin var edilmesi hususunda insanın bir dahli olmadığı şeklinde verdiği hükmü³¹ teyit için temel bir gerekçe de zikreder. Buna göre öncelikle Allah'tan başka yaratıcı yoktur. İnsan sadece irade ve kudretini ilgili fiile yönlendirerek Allah'ın yarattığı o fiili kesbeder. Müellif sonrasında bu iddiasını ispat için akli ve nakli delillere yer verir. Önce akli bir kanıt aktarır. Buna göre insanın, fiilini yarattığı farz edildiğinde, bir sıkıntı ortaya çıkar. Zira bu fiilin özünde varlığı da yokluğu da eşit, yani mümkün olup, onun varlığını yokluğuna tercih de bir kast ve ihtiyara, o ihtiyar da yaratmadan önce ilgili fiilin tüm ihtimallerini ayrıntılı bir şekilde bilmeye dayalıdır. Kul ise bunları bilecek konumda değildir. Çünkü kendisi için en bilindik eylemlerden biri olan yürümede dahi kul, biri diğerinden hızlı, yavaş veya orta dereceli çeşitli hareket-durma ve adımlara bağlı gerçekleştirdiği bu fiilinde, daha eyleminin muhtelif hallerini ayrıntılı bir şekilde bilmek bir tarafa, henüz kaç adım attığını bile bilemez. Yürüme esnasında organlarının hareket ve sükûnuna vâkıf olamayan bir insanın, cahili olduğu bu fiilin yaratıcısı olması mümkün değildir. Dolayısıyla onun fiillerinin yaratıcısı sadece Allah olabilir.³² Müellif, bu noktada insanın en aşına olduğu fiillerinde dahi ortaya çıkan cehaletini zikrederek, bunun doğal olarak o kulun diğer eylemlerinde hayli hayli geçerli olduğunu, dolayısıyla da insanın hiçbir fiilin yaratıcısı olamayacağını göstermiş olur.

İslam düşüncesinin önemli simalarından Fahreddîn er-Râzî (öl. 606/1210) de kulun kendi fiilini yaratamayacağını savunurken bu fiillerin tafsilatını bilmemesini temel bir gerekçe olarak sunar. Bu konuda uyuyan kişinin fiilin şuurunda olmayışını ve içerisinde hareket ve sükûn bulunan bir fiili gerçekleştiren kimsenin bu sükûnun başlayış ve bitişinin farkında olamayışını kanıt olarak kullanır.³³ Adudüddîn el-Îcî (öl. 756/1355) ve Seyyid Şerif Cürcânî (öl. 816/1413) de kulun kendi fiilini yaratmış olamayacağı görüşünü ispat için aynı gerekçeyi zikrederek yine uyuyan kişinin durumunu örnek verir.³⁴ Sa'düddîn Teftazânî (öl. 792/1390) ise aynı gerekçeyi daha sonra Süleyman Sırrı'nın aktaracağı üzere kulun yürüme eylemindeki cehaleti üzerinden örneklendirir.³⁵ Aynı örnekle konuyu açıklayan bir diğer kelâmcı ise Sırrı

³⁰ Süleyman Sırrı, *Kenzü'l-akâid*, 52-53; a.mlf., *Miftâhu'l-akâid*, 33, 41. Müellif, fıkıhla ilgili bir eserinde de benzer bir bilgi aktararak, kulların itaate dönük fiillerinde, ilahi lütufla mükâfata nail olurken, isyana yönelik eylemlerinde ise ilahi adaletin tecellisi mahiyetinde cezaya duçar olduklarını belirtir bk. Süleyman Sırrı, *Medhal-i Fıkıh*, 21.

³¹ Süleyman Sırrı, *Vesîletü'l-felâh*, 40.

³² Süleyman Sırrı, *Kenzü'l-akâid*, 60-61; a.mlf., *Miftâhu'l-akâid*, 39-40.

³³ Ebu Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin Fahreddin er-Râzî, *Muhassalu efkari'l-mütekaddimîn ve'l-müteehhirîn mine'l-ulemâ* (Kahire: Matbaatü'l-Hüseyniyyeti'l-Mısıriyye, 1323), 141.

³⁴ Ebü'l-Fazl Adudüddîn Abdurrahman b. Ahmed b. Abdülgaffar el-Îcî, *Kitâbü'l-Mevâkıf*, thk. Abdurrahman Umeyre (Beyrut: Dâru'l-Cil, 1417/1997), 3/209; Seyyid Şerif Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, thk. Abdurrahman Umeyre (Beyrut: Dâru'l-Cil, 1417/1997), 3/216.

³⁵ Sa'düddin Mesûd b. Ömer b. Abdullah Teftazânî, *Şerhu'l-Akâidi'n-Nesefiyye*, thk. Ahmed Hicâzî es-Sekkâ (Kahire: Mektebetü'l-Külliyâtü'l-Ezheriyye, 1408/1988), 55.

Girîdî olur.³⁶ Abdüllatif Harpûtî (1842-1916) de sadece kendisinden fiilin sudur ettiğini bilip, ilgili tafsilatı bilmeyen kulun, fiilinin yaratıcısı olamayacağını teyit eder.³⁷ Mehmed Vehbi Efendi de konuyu aynı şekilde yorumlarken yine yürümeye bu sefer konuşmayı da ekleyerek kulun bu eylemlerindeki cehaletine atıf yapar.³⁸ Böylece geçmişten geleceğe Ehl-i Sünnet mensupları aynı hususta birleşerek kulun, fiilini yaratmış olamayacağını vurgulamış olurlar.

Süleyman Sırrı, beşeri fiillerin Allah tarafından yaratıldığına dönük nakli bir kısım deliller de aktarır. Saffât suresi 96. ayette yer alan ilahi kelâma “Sizi ve sizden sudur eden cemî' a'mâl ve efâlinizi ancak Cenâb-ı Allah yarattı” şeklinde mana veren müellif orada geçen “mâ” edatının umum bildirdiğine dikkat çeker. Dolayısıyla kullardan ortaya çıkan tüm fiil ve amellerin Allah tarafından yaratıldığına anlaşıldığını kaydeder.³⁹ Ehl-i Sünnet'in imamlarından Ebu'l-Hasan el-Eş'arî (öl. 324/935-36) de ilgili ayeti kulun kesbinin Allah tarafından yaratıldığı görüşünü teyit için kullanır.⁴⁰ Mâtürîdiyye'nin önemli kelâmcılarından Ebu'l-Yüsr el-Pezdevî (öl. 493/1100) ve Ebu'l-Muîn en-Neseî (öl. 508/1115) de ilgili ayeti aynı bağlamda zikrederler.⁴¹ Yine meşhur müfessir ve kelâmcı Nâsirüddîn el-Beyzâvî (öl. 685/1286) de işbu ayetin fiillerin yaratıldığı hususunda Ehl-i Sünnet'in istidlalde bulunduğu başlıca ilahi kelâm örneklerinden biri olduğunu kaydeder.⁴²

Yine “Allah'tan başka bir yaratıcı mı var?”⁴³ ayetini delil olarak kullanan Süleyman Sırrı, ilgili soru edatının (hel) istifham-ı inkari olduğunu, yani olumsuzluk bildirdiğini, dolayısıyla ayette O'ndan başka bir yaratıcı olmadığını vurgulanıp bu işin O'na tahsis edildiğini söyler. Müellif yine bu konuda “Hiç yaratan ile yaratamayan bir olur mu?”⁴⁴ ayetini de delil olarak kullanır. Öncelikle bu ayetin Allah'ın ibadete layık olma sebebini izah ve medih makamında geldiğine işaret eder. Burada yaratma sıfatına sahip olan Cenâb-ı Hakk'ın bu niteliği taşımayan mümkün ve hâdis bir varlık gibi olmadığına dikkat çekildiğini söyler. Şayet yaratma işi Allah'a has olmayıp, başkası da bu konuda O'na ortak olsa yaratma üzerinden ortaya konulan övgünün bir anlamı kalmayacağına işaret eder.⁴⁵ Ebu'l-Berekât en-Neseî (öl. 710/1310) de işbu son ayeti (en-Nahl 16/17) kul fiillerinin yaratılması hususunda delil olarak

³⁶ Sırrı Girîdî, *Nakdül-Kelâm fî Akâidi'l-İslâm* (Dersaadet: Babiali Caddesinde 52 Numaralı Matbaa, 1324), 199-200.

³⁷ Abdüllatif Harpûtî, *Tenkîhu'l-kelâm fî akâid-i ehli'l-İslâm* (Dersaadet: Necm-i İstikbal Matbaası, 2. Basım, 1330), 233.

³⁸ Mehmed Vehbi, *Akâid-i Hayriyye Tercümesi*, 25.

³⁹ Süleyman Sırrı, *Kenzü'l-akâid*, 61; a.mlf., *Miftâhu'l-akâid*, 40.

⁴⁰ Ebü'l-Hasan İbn Ebû Bîşr Ali b. İsmail b. İshak Eş'ari, *el-Lüma' fî'r-red ala ehli'z-zeyg ve'l-bida'*, tsh. Hamûde Garabe (y.y.: Matbaatü Mısır, 1955), 69.

⁴¹ Ebü'l-Yüsr Muhammed b. Muhammed b. Hüseyin el-Pezdevî, *Usulü'd-din*, thk. Hans Peter Lins (Kahire: el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Tüuras, 1424/2003), 106; Ebü'l-Muîn Meymun b. Muhammed b. Muhammed el-Hanefî en-Neseî, *Bahrü'l-kelam fî akaidi ehli'l-İslâm*, thk. Veliyyüddin Muhammed Salih Ferfur (Dimaşk: Mektebetü Dâri'l-Ferfur, 2. Basım, 1421/2000), 147.

⁴² Ebü Saîd Nasirüddin Abdullah b. Ömer b. Muhammed Beyzâvî, *Envarü't-tenzil ve esrarü't-te'vil*, nşr. Muhammed Abdurrahman el-Maraşlı (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ts.), 5/14.

⁴³ el-Fâtır 35/3.

⁴⁴ en-Nahl 16/17.

⁴⁵ Süleyman Sırrı, *Kenzü'l-akâid*, 61; a.mlf., *Miftâhu'l-akâid*, 40.

kullanırken, onun medih makamında gelmesine atıfta bulunur.⁴⁶ Yine Sırrı Girîdî de konunun izahında aynı ayeti beşeri fiillerin Allah tarafından yaratıldığına kanıt mahiyetinde kullanır.⁴⁷

Süleyman Sırrı, başka bir yerde bu sefer ilgili nakli delillere “Allah’tan başka ilah yoktur. O her şeyin yaratıcısıdır”⁴⁸ ayetini de ilave eder. Burada bütün mümkün mevcudatı yoktan var edenin Allah olduğuna işaret edildiğini, kulların ve onların fiillerinin de mümkün eşya kategorisinde olduğundan işbu beşeri eylemlerin de O’nun tarafından yaratıldığını kaydeder. Müellif ilgili ayetleri kul fiillerinin ilahi kudretle yaratıldığına dönük kanıtlar olarak kullanma aşamasında tevhid delillerine de atıfta bulunur. Cenâb-ı Hakk’tan başka bir yaratıcı farz edilse, O’nun ortağı bir varlığın bulunması gerekeceğini, halbuki tevhid delillerinin aklen bunun imkânsız olduğu hususunu gösterdiğini söyler.⁴⁹ Ebu’l-Muîn en-Nesefî ve Nüreddin es-Sâbûnî (öl. 580/1184) de hem her şeyi Allah’ın yarattığını bildiren ayet hem de kulun fiilinin yaratıcı olması halinde şirkin ortaya çıkacağı vurgusu üzerinden beşeri fiillerin Cenâb-ı Hakk tarafından halk edildiğini belirtir.⁵⁰ Pezdevî de aksi bir düşüncede ortaya çıkacak şirk tehlikesi üzerinden beşeri fiillerin Allah tarafından yaratıldığını teyit eder.⁵¹

Süleyman Sırrı beşeri fiillerin yaratıcısının Allah olduğuna dair görüşünü ilgili deliller üzerinden ortaya koyduğu gibi, bu fikrini bu meselede aksi düşüncüyü savunan Mu’tezile’nin kanıtlarını çürütmek suretiyle de dile getirir. Önce Mu’tezile’nin temel yaklaşımını aktarırken, onların kulun, fiilini yarattığı görüşünü savunduklarını ve bu aşamada ilgili fiili onun kudretine nispet ettiklerini kaydeder.⁵² Nitekim Mu’tezile’nin önemli kelâmcılarından Kâdî Abdülcebâr (öl. 415/1025) da mezhebinin bakış açısını yansıtırken aynı hususu teyit ile beşeri fiillerin insanlar tarafından varlık alanına çıkartıldığı görüşünü ileri sürer.⁵³

Süleyman Sırrı Mu’tezile’nin ilgili yaklaşımını aktardıktan sonra onu detaylandırmaya başlar. Buna göre Mu’tezile ilk aşamada ihtiyari hareket ile ızdırari hareket arasındaki farka dikkat çekmektedir. Yine onlara göre kulların fiilleri Allah tarafından yaratılmış olsa, onların emir ve nehye muhatap, dolayısıyla sorumlu olmaları ortadan kalkacağı gibi, yaptıkları iyilik ile övülüp, kötülük ile yerilmeleri de anlamını yitirir. Yine namaz kılma ve oruç tutma gibi öncesinde bir ihtiyarın bulunduğu fiillerin, onları gerçekleştiren kimselere isnadı anlamsız olur. Bütün bu

⁴⁶ Ebü'l-Berekat Hafızüddin Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd en-Nesefî, *Şerhü'l-umde fi akîdeti Ehli's-Sünne ve'l-Cemâa = el-İ'timâd fi'l-i'tikâd*, thk. Abdullah Muhammed Abdullah İsmail (Kahire: Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Türas, 1432/2012), 291-292.

⁴⁷ Sırrı Girîdî, *Nakdül-Kelâm*, 201.

⁴⁸ el-En'âm 6/102.

⁴⁹ Süleyman Sırrı, *Kenzü'l-akâid*, 64; a.mlf., *Miftâhu'l-akâid*, 40.

⁵⁰ Ebü Muhammed Nüreddin es-Sâbûnî, *Kitabü'l-bidâye mine'l-kifâye fi'l-hidâye fi usulî'd-din*, thk. Fethullah Huleyf (Kahire: Dâru'l-Maarif, 1969), 111; Ebü'l-Muîn en-Nesefî, *Bahrü'l-kelem*, 148.

⁵¹ Ebü'l-Yüsr el-Pezdevî, *Usulü'd-din*, 112.

⁵² Süleyman Sırrı, *Kenzü'l-akâid*, 11.

⁵³ Ebü'l-Hasen Kâdî'l-kudât Abdülcebâr b. Ahmed b. Abdülcebâr, *Şerhu'l-usûli'l-hamse*, thk. Abdülkerim Osman (Kahire: el-Mektebetü'l-Vehbiyye, 3. Basım, 1416/1996), 323.

durumların yanlışlığı açıktır. Zira bu düşünce Allah'ın "Yaptıklarına karşılık olarak.."54 ve "Artık dileyen iman etsin dileyen inkâr etsin"55 ayetlerine aykırıdır. Kaldı ki bu düşünce eğer doğru olursa, kul fiillerinde mecbur bir konumda olur ve onlara isnat edilen şerden dolayı azaba uğramaları zulme dönüşür. O halde bütün bu sıkıntılardan uzak kalmak için beşeri fiilleri yaratıp ortaya koyan varlık, bizzat insanın kendisi olmalıdır.56

Nitekim Kâdî Abdülcebâr da Allah'ın bir kuluna küfrü takdir edip sonra da bunun üzerinden onu cezalandırmasının kabul edilemeyeceğini belirtir.57 Yine kul fiilinin yaratılması halinde iyilik ile kötülüğün arası tefrik edilemeyeceği gibi, övgü ile yergi ve sevap ile cezanın da ortadan kalkacağını kaydeder.58 Diğer bir Mu'tezilî düşünür Sâhib b. Abbâd (öl. 385/995) da benzer vurgularla kulun fiillerinin Allah tarafından yaratılması görüşüne karşı çıkar. Ayrıca bu düşüncenin emir ve nehyi anlamsız hale getireceğini ilave eder.59 İmâm Eş'arî ve Ebu'l-Feth Şehristânî'nin (öl. 548/1153) Mu'tezile'nin ortak görüşü olarak aktardığı kul fiillerinin insan tarafından oluşturulduğu meselesinde60 Seyfeddîn el-Âmidî (öl. 631/1233) de onların kanıtlarına yer verirken kul fiillerinin başka bir varlık tarafından yaratılması halinde sevap ve cezanın anlamını yitireceği görüşünü ileri sürdüklerini yineler.61 Burada Süleyman Sırrı'nın Mu'tezile adına dile getirdiği argümanların daha çok Teftazânî tarafından ortaya konulduğu dikkat çekmektedir.62 Bu konuda Sırrı Girîdî de Mu'tezile'nin kanıtlarını benzer şekilde aktarır.63 Yine Abdüllatif Harpûtî de Mu'tezile'nin Allah tarafından yaratılan beşeri fiillerin dünyada övgü ve yergiyeye, ahirette sevap ve cezaya konu olamayacağı teziyle kulun kendi fiilini kendisinin oluşturduğu düşüncesine yöneldiğini kaydeder.64

Süleyman Sırrı Mu'tezile'nin bakış açısını aktardıktan sonra öncelikle bu konuda onların ileri sürdükleri kanıtların Ehl-i Sünnet'i bağlamayacağını ileri sürer. Bu ifadeyle ilgili argümanların kulu, fiiliyle ilişkili hale getirmesinden dolayı Ehl-i Sünnet'i ilzam edecek bir mahiyette olmadığına atıf yapmış olur. Kaldı ki müellife göre bu istidlaller zaten doğru da değildir. Zira ihtiyari fiil ile ızdırari fiil arasındaki farklılık, ilkinde kulun kâsib iken diğerinde böyle olmamasıyla ilgilidir. Yoksa

54 es-Secde 32/17.

55 el-Kehf 18/29.

56 Süleyman Sırrı, *Kenzü'l-akâid*, 61-62.

57 Ebû'l-Hasen Kâdî'l-kudât Abdülcebâr b. Ahmed b. Abdülcebâr, *Usûlü'l-hamse*, thk. Faysal Bedir Avn (Kuveyt: Câmîatü'l-Kuveyt Lecnetü't-Te'lif ve't-Tarib ve'n-Neşr, 1998), 99.

58 Kâdî Abdülcebâr, *Şerhu'l-usûlü'l-hamse*, 332.

59 Ebû'l-Kâsım İsmail b. Abbâd b. Abbas Talekani Sâhib b. Abbâd, "et-Tezkira fi'l-usûlü'l-hamse", *Nefâisü'l-mahtûta*, thk. Muhammed Hasan Al-i Yasin (Bağdat: Matbaatü'l-Maarif, 1373/1954), 91-92.

60 Ebû'l-Hasan İbn Ebû Bısr Ali b. İsmail b. İshak Eş'arî, *Makalatü'l-İslâmiyyin ve ihtilafü'l-musallin*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid (Kahire: Mektebetü'n-Nehda'l-Mısıriyye, 1329/1950), 1/273; Ebû'l-Feth Taceddin Muhammed b. Abdülkerim Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, thk. Ali Mühenna-Ali Hasan Faûr (Beyrut: Dâru'l-Marife, 3. Basım, 1414/1993), 1/57.

61 Ebû'l-Hasan Seyfeddîn Ali b. Muhammed b. Salim el-Âmidî, *Gâyetü'l-meram fi ilmi'l-kelem*, thk. Hasan Mahmûd Abdüllatif (Kahire: Vizaretü'l-Evkaf, 1971), 220.

62 Teftazânî, *Şerhu'l-Akâidi'n-Nesefiyye*, 56.

63 Sırrı Girîdî, *Nakdû'l-Kelâm*, 202.

64 Harpûtî, *Tenkîhu'l-kelem*, 234.

yaratılma hususunda bu iki fiil arasında fark yoktur. Yine onların aksi bir düşüncede (kul fiilini yaratmazsa) kulun mükellef olmayacağı, öncesinde ihtiyarın zorunlu olduğu fiillerin failine isnat edilemeyeceği ve kulun mecbur bir pozisyona geleceği yönündeki itirazları da, kulun ihtiyarını reddeden Cebriyye için geçerlidir. Yoksa bu itirazlar ilahi kudretin tesirine başlangıç; ilahi iradenin tercih ve tahsisine sebep olan cüzi iradenin varlığını kabul eden Ehl-i Sünnet için geçerli olamaz.⁶⁵

2. Kudret ve İrade

Süleyman Sırrı, beşeri fiillerin kul tarafından mı yoksa Allah tarafından mı yaratıldığı tartışmasında ikinci görüşün savunucusu olarak, ilk yaklaşımın karşı tarafı ilzam için kullandığı argümanları reddederken kulun kudret ve iradesi meselesine de temas eder. Burada kimi zaman ilgili iki kavramı birlikte ele alırken bazen de her birini müstakil olarak inceler. Fiili oluşturan temel iki unsur mahiyetinde kudret ve iradeye birlikte yer verdiği bir bölümde önce genel anlamda mezheplerin ve kimi ilim adamlarının kulun kudret ve iradesi ile ilgili yaklaşımlarına atıf yapar. Sonra da Mu'tezile'nin itirazlarının kimler için geçerli olmadığını göstermeye çalışır. Buna göre Cebriyye, kula ait bir etkin kudret tasavvur etmemekte, bu kudreti sadece Allah'a tahsis etmektedir. Eş'ariyye ise kulun bir kudreti ve seçimi (kesbi) olduğunu kabul etmekte, ancak fiilin oluşumundaki etkiyi ilahi kudrete ait kılmaktadır. Mu'tezile ve filozoflar fiildeki etkin gücü kulun kudretine bağlamakta, ancak bu noktada ilk grup, kula ihtiyar verirken, ikincisi onu mecbur addetmektedir. Ebû İshak el-İsferâyînî (öl. 418/1027) bu konuda fiilin aslında hem ilahi hem de beşeri kudreti etkin görmekte, Ebû Bekir el-Bâkılânî (öl. 403/1013) ile Mâtürîdî kelâmcılar ise fiilin mahiyetinde (özünde) ilahi kudreti; hayır-şer, itaat-isyan gibi vasfında ise beşeri kudreti ana unsur kabul etmektedir.⁶⁶ Böylece fiilin yaratılmasında Allah, onun şekillenmesinde kul etkin olmaktadır.

Kula ait ihtiyari fiillerin gerçekleşmesi aşamasında kudrete rol biçilirken zikri geçen ilgili görüşlerin Adududdîn el-Îcî tarafından da benzer şekilde aktarıldığı görülmektedir. Yalnız o diğerinden farklı olarak Cebriyye'nin görüşünü nakletmeyip, buna karşın konuya Ebu'l-Meâlî el-Cüveynî'nin (öl. 478/1085) fikrini dâhil etmektedir.⁶⁷ Bu konuda Âmîdî'nin de özel olarak ismi geçen üç kelâmcının görüşüne

⁶⁵ Süleyman Sırrı, *Kenzü'l-akâid*, 62. Bununla birlikte Eş'ariyye mezhebinin cebr-i mütavassıt diye anılan işbu görüşünün cebr-i mahzdan ayrılmadığını savunan zevat ta bulunmaktadır. Örneğin Birgivî, kulun ihtiyarının Allah'ın cebrî altında gerçekleştiği, bu manada kulun fiillerinde özgür olsa da ihtiyarında cebrî altında bulunduğu görüşünü nispet ettiği Eş'ariyye mezhebinin bu düşüncesinin her ne kadar cebr-i mütevassıt diye anılsa da onun cebr-i mahz fikrinden bir farkı olmadığını ileri sürer. Bk. Birgivî Mehmed Efendi, *eş-Tarîkatü'l-Muhammediyye* (Bombay: Şerefüddin el-Kütübî ve Evlâdihî, ts.), 60.

⁶⁶ Süleyman Sırrı, *Kenzü'l-akâid*, 62. Son görüşü açıklama mahiyetinde bir de örnek veren müellif, bir kişinin bir yetime kahren vurduğunda fiilin günah; koruma maksadıyla vurduğunda taat olmasını sağlayan şeyin kulun kudretiyle gerçekleştiğini belirtir bk. Süleyman Sırrı, *Kenzü'l-akâid*, 63. Öte yandan İsferyânî'nin fiilin aslının iki kudretin birleşimiyle meydana geldiği şeklindeki görüşüne bir kaynak olarak bk. İcî, *Kitâbü'l-Mevâkif*, 3/208. Bâkılânî'nin konuyla ilgili görüşleri için bk. Ebû Bekr Muhammed b. Tayyib b. Muhammed Bâkılânî, *Kitâbu't-Temhid*, thk. Richard J. McCarthy (Beyrut: el-Mektebetü's-Şarkıyye, 1957), 303-309.

⁶⁷ İcî, *Kitâbü'l-Mevâkif*, 3/208.

hususî bir şekilde yer vermesi, onların Eş'arî düşünceden uzaklaştığı anlamı içermektedir.⁶⁸ Bu meselede Beyâzîzâde Ahmed Efendi (öl. 1098/1687) de İsferyânî ile Bâkılânî'nin yanına son görüşü üzerinden Cüveynî'yi dâhil eder. Sonrasında onların fiilin gerçekleşmesi hususunda kulun ihtiyarına etkin bir rol biçtiklerini kaydeder. Böylece onları ortak bir noktada buluşturur.⁶⁹ Bu konuda Abdüllatif Harpûtî İslam filozofları dışında mezkûr altı görüşe yer verirken⁷⁰ Mehmed Vehbi Efendi ise Süleyman Sırrı ile aynı sırayı takip eder ve ilgili yedi yaklaşımı benzer ifadeler üzerinden aktarır.⁷¹

Süleyman Sırrı, itikadi mezheplerin ve mezkur ulemanın kanaatlerini bu şekilde ortaya koyduktan sonra asıl hedefi olan Mu'tezile'nin itirazlarının Ehl-i Sünnet'i bağlamayacağı fikrini daha açık hale getirir. Önce bu konuda nispeten daha sıkıntılı konumda olan Ehl-i Sünnet'in Eş'ariyye kolunun yaklaşımını ele alır. Onların her ne kadar fiilin ortaya çıkması hususunda kulun kudretine bir pay vermeseler de bir engel olmaması halinde âdeten ilahi irade ve kudretin taallukuna vasıta (dâ-sebep) olan beşeri kudreti ve cüzi ihtiyarı kabul ettikleri için Mu'tezile'nin itirazlarına mahal olmayacağını söyler. Bâkılânî ile Mâtürîdîlerin ise kudret ve cüzi iradenin varlığını kabul dışında ayrıca bunların fiilin vafında etkinliğini de kabul ettikleri için ilgili itirazların onlar için zaten asla geçerli olmayacağını ileri sürer.⁷²

Müellif, her ne kadar Mu'tezile'nin ilgili itirazlarının Ehl-i Sünnet'in cebre yakın kolu olan Eş'ariyye için de tefvize yakın kolu olan Mâtürîdiyye için de geçerli olmayacağını ifade etse de, aralarında bir tercih yapmaktan da geri durmaz. İkinci fırkanın savunduğu görüşün daha doğru olduğunu düşünen müellif "Şüphesiz ki bir kavim kendi durumunu değiştirmedikçe Allah onların durumunu değiştirmez"⁷³ ve "Herkesin kazandığı lehine, yüklendiği aleyhinedir"⁷⁴ ayetlerinde değişim ve kesbin kula nispet edilmesini bu duruma gerekçe olarak sunar. Yine namaz ve adam öldürme gibi eylemlerin fiil olma konusunda müşterek, ancak ilkinin itaat, ikincisinin isyan olması itibariyle birbirinden ayrı olduklarına işaret eden müellif, onların ortak oldukları alanın (fiil), ayrı oldukları alandan (itaat-isyan) farklı olması gerektiğine dikkat çeker. Buradan da fiillerin aslının ilahi kudretle, vafının ise kesb diye adlandırılan beşeri kudretle oluşması görüşüne bir haklılık payı çıkarır.⁷⁵ İzmirli İsmail Hakkı (1869-1946) da konuyu aynı şekilde izah ederek benzer bir görüş geliştirir.⁷⁶

Nüreddîn es-Sâbûnî de bu konuda Eş'arî ve Mâtürîdî yaklaşımının farklılığına temas ettikten sonra ikinci görüşün doğru olduğuna dikkat çeker. Ona göre

⁶⁸ Âmidî, *Gâyetü'l-meram*, 207.

⁶⁹ Kemâlüddîn Ahmed el-Beyâzîzâde, *İşârâtü'l-merâm min ibârâti'l-İmâm*, thk. Ahmed Ferîd el-Mezîdî (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1428/2007), 39.

⁷⁰ Harpûtî, *Tenkîhu'l-keîm*, 235-242.

⁷¹ Mehmed Vehbi, *Akâid-i Hayriyye Tercümesi*, 26-27.

⁷² Süleyman Sırrı, *Kenzü'l-akâid*, 63.

⁷³ Ra'd 13/11.

⁷⁴ el-Bakara 2/286.

⁷⁵ Süleyman Sırrı, *Kenzü'l-akâid*, 63.

⁷⁶ İzmirli İsmail Hakkı, *Mûlahhas İlm-i Tevhid* (İstanbul: Kanaat Matbaası, 1338), 117.

Mâtürîdîler, fiilin hem halk hem de kesb boyutunun olup, ikisine de fiil kavramının kullanılabilceğini; Eş'arîler ise hakiki fiilin sadece yaratma için kullanılıp, kesbin ise ancak mecazi yönden fiil kabul edilebileceğini ileri sürmektedirler. Ancak Sâbûnî burada kesbin mecazi yönden fiil olmasını gerektiren bir durum olmadığı teziyle Mâtürîdîlerin doğruya ulaştığını savunur.⁷⁷ Beyâzîzâde ise bu konuda mezhepsel bir ayırım yapmasa da bir fiilin Allah'ın yaratması ve kulun kesbiyle birlikte gerçekleştiği yönündeki görüşün sahabe ve tabiin üzerinde icma ettikleri bir görüş olduğunu belirtir.⁷⁸ Böylece mensubu bulunduğu Mâtürîdiyye mezhebi ile selefin yolunu ortak noktada buluşturur.

Süleyman Sırrı tarafını açık bir şekilde ortaya koyduktan sonra zahiren kulun iradesini devre dışı bırakan, dolayısıyla onu mecbur bir varlık haline getiren bazı durumlara da açıklık getirir. Bunu yaparken, ilgili düşünceyi güçlü bir fikir manzumesi halinde sunar. Ardından kısaca ona cevap verir. Buna göre Allah'ın ilmi ve iradesi her şeyi kuşatmakta olup, onların taalluk ettiği şey zorunlu/vacip, aksi ise imkânsız/mümteni konumuna gelmektedir. Bu iki sıfat kul fiilinin varlığına taalluk edince, o fiil zorunlu; yokluğuna taalluk edince imkânsız pozisyonuna gelir. Zorunluluğun ve imkânsızlığın bulunduğu yerde ihtiyar söz konusu olamaz. Dolayısıyla kul da mecbur varlık olur. Artık onun için bir ihtiyardan bahsetmek mümkün olmaz. Müellif ilgili iddiayı bu şekilde aktardıktan sonra ona cevap vermeye başlar. Buna göre ilahi ilim ve irade, kulun ilgili fiili yapma veya terk etme hususunda ihtiyarı her ne ise ona taalluk eder. Zira bu iki ilahi sıfat, âdeten kulun ihtiyar ve iradesine uygun şekilde cereyan eder. Bu yüzden herkes kendi ihtiyarının gereğine göre muamele görür.⁷⁹ Müellifin burada kullandığı ifadelerden söz konusu sıkıntıyı tamamen Mâtürîdî düşünce doğrultusunda çözümlendiği anlaşılmaktadır.

Süleyman Sırrı verdiği bu cevaba bağlı olarak ortaya atılabilecek ikinci bir itiraza daha temas edip sonrasında onu da kısaca cevaplandırır. Buna göre ezelden ebede kadar ilahi ilim ve irade kulların fiillerini kuşatmaktadır. Bu durumda ilgili iki sıfat bir kişinin kendi ihtiyarı ile bir fiili yapma veya terk etmesine taalluk edince, bu ihtiyarı fiillerin ya vacip ya da muhal olması gerekir. Bu ise, ihtiyara aykırı bir duruma sebebiyet verir. İlgili itirazı aktardıktan sonra ona cevap vermeye başlayan müellife göre ihtiyar ile gerçekleşen bir fiil veya terkin vücubiyeti/zorunluluğu ihtiyara aykırı olmak bir tarafa, aksine o, ihtiyarı teyit eder.⁸⁰ Yani bu ihtiyarın varlığı zorunlu hale gelince, işlerin o ihtiyara göre şekillenmesi kesinlik kazanır. Bu da ihtiyarın varlığını ortadan kaldırmak bir tarafa, onu teminat altına alır. Buradaki zorunluluk ihtiyarın yerine geçen bir yapı konumunda değildir.

Müellif, beşeri fiillerde kulun ve Allah'ın iradesini işin içerisine katarken, bir denge gözetmeye dikkat eder. Bunu yaparken bazen ilahi iradenin etkinliğini öne çıkarır, bazen de fiilde kulun özgür olduğu hususunu güçlü bir şekilde vurgular.

⁷⁷ Sâbûnî, *Kitabü'l-bidâye*, 113-114.

⁷⁸ Beyâzîzâde, *İşârâtü'l-merâm*, 218.

⁷⁹ Süleyman Sırrı, *Kenzü'l-akâid*, 63-64.

⁸⁰ Süleyman Sırrı, *Kenzü'l-akâid*, 64.

Bunlardan birinde söz konusu fiillerin gerçekleşmesi aşamasında ilahi iradenin etkinliğini öne çıkararak kuldun hayır yahut şer fiillerin sadır olmasının, ancak ilahi irade, hüküm, kaza ve takdir ile vuku bulduğunu belirtir. Zira ona göre Efendimiz "Allah'ın dilediği olur, dilemediği olmaz."⁸¹ buyurmaktadır. Buradan ilahi iradenin taalluk ettiği her şeyin kesinlikle vuku bulacağı; taalluk etmediği bir şeyin ise gerçekleşmesinin imkânsız olacağı anlaşılmaktadır.⁸²

Müellif meseleyi bir yandan bu şekilde ortaya koyarken diğer yandan hemen ilahi meşietin taallukunda kulun fonksiyonuna vurgu yapıp beşerî iradeyi devreye sokar. Buna göre kendi irade ve ihtiyarları üzere müminin imanı, kâfirin küfrü, fasıkın fısıkı; Allah'ın iradesi, meşietini ve kazasının gereği olarak vuku bulur. O halde ilahi irade müminin küfrüne, kâfirin imanına ve fasıkın itaatine taalluk etmemiştir. Eğer taalluk etseydi bu hallerin O'nun iradesinden geri kalması söz konusu olmayacağı için onlar elbette gerçekleşirdi. Burada yine kulun özgürlüğünü temellendirmek adına, ilahi iradenin işleyişine atıf yapan müellif, onun insanın ilgili iradesi üzerine cereyan ettiğini ifade eder. Dolayısıyla ona göre ilgili kişilerin sahip oldukları dini konum, onlara bir cebr unsuru olarak yüklenmemiş, yine kâfire iman; fasıka itaat emri onlar açısından muhal bir iş ile teklif pozisyonuna gelmemiştir.⁸³ Sırrı Girîdî,⁸⁴ Manastırlı İsmail Hakkı (1846-1912),⁸⁵ İzmirli İsmail Hakkı⁸⁶ ve Ömer Nasuhi Bilmen (1883-1971) de ilahi iradenin taallukunun kulun iradesine göre şekillendiğini teyit eder.⁸⁷

Öte yandan Süleyman Sırrı, kulun iradesini yönlendirdiği alana ilahi iradenin taalluku ile beşeri fiillerin gerçekleştiğini ifade ederken bu iki iradenin arasındaki ilişkiye başka bir açıdan daha temas eder. Öncelikle burada kulun isteği doğrultusunda Allah'ın yarattığı tüm fiillerden O'nun bu fiillere razı olduğu anlamının çıkmayacağını vurgular. Buna göre kulun dünyada övgüye, ahirette ise sevaba ulaşmasını sağlayan güzel fiillerine Allah'ın rızası vardır. Ancak "Allah, kullarının küfrüne razı olmaz."⁸⁸ ayetinin gösterdiği üzere kulun dünyada kötülenip kınanmasına; ahirette azaba duçar edilmesine neden olan fiillerinde ise O'nun rızası bulunmamaktadır. Müellif bu noktada meseleyi ilahi irade ile doğrudan ilişkili hale getirerek, her ne kadar Allah'ın meşietini, kaza ve kaderi hayır-şer bütün kul fiillerine taalluk edip onlarla ilişkili olsa da O'nun muhabbet ve rızasının sadece ilkinde dönük olduğunu vurgular.⁸⁹ Sırrı Girîdî de tümü ilahi kaza ile gerçekleşen fiillerin iyi olanlarına Allah'ın rızası varken, kötü olanlarına rızası bulunmadığını teyit eder.⁹⁰

81 Ebû Dâvûd Süleyman b. Eşâs es-Sicistânî, *es-Sünen*, haz. Bedreddin Çetiner (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981), "Edeb", 101.

82 Süleyman Sırrı, *Kenzü'l-akâid*, 65; a.mlf., *Miftâhu'l-akâid*, 41.

83 Süleyman Sırrı, *Kenzü'l-akâid*, 65; a.mlf., *Miftâhu'l-akâid*, 33.

84 Sırrı Girîdî, *Nakdû'l-Kelâm*, 204.

85 Manastırlı İsmail Hakkı, *Mevaidü'l-in'am fi berahini akaidi'l-İslâm* (İstanbul: Şirket-i Sahafiye-i Osmaniye Matbaası, ts.), 86.

86 İzmirli İsmail Hakkı, *Mûlahhas İlm-i Tevhid*, 117.

87 Ömer Nasuhî Bilmen, *Muvazzah İlm-i Kelâm Dersleri* (İstanbul: Evkâf-ı İslâmiyye Matbaası, 1339-1342), 319-320.

88 ez-Zümer 39/7.

89 Süleyman Sırrı, *Kenzü'l-akâid*, 66; a.mlf., *Miftâhu'l-akâid*, 42.

90 Sırrı Girîdî, *Nakdû'l-Kelâm*, 213.

Akaide dair birer risale kaleme alan Hacı Necib ile⁹¹ Hamamizâde Mustafa Asım da ilahi irade ile ilahi rızanın aynı şeyler olmadığına vurgu yaparlar.⁹²

Süleyman Sırrı, bu meselede ilahi iradenin kulların kötü fiillerine de taalluk etmesinin, Allah'ın bu tür eylemlere de rızası olduğu ve kulların kaza ve kaderlerine razı olmalarının yaptıkları kötü fiillere de rızalarını gerektirdiği gibi akla gelebilecek bir soruyu defetmek için kaza-makzi (hüküm-hüküm verilen) ayırımına da temas eder. Buna göre kâfirin küfrü, fasığın fıskı, kazanın müteallakı olan makzi konumundadır. Bu manada makzi kazadan başka bir şeydir. Zira kaza, Allah'ın; makzî ise kulun sıfatı durumundadır. Buna göre kazaya rıza, makzi pozisyonundaki günahlara rızayı gerektirmez. Dolayısıyla da küfür ve günahların ilahi kaza ile gerçekleşmesi, onların Allah'ın rızasıyla vuku bulması anlamına gelmez. Çünkü ilahi rıza sadece hayra yönelik olup, onun şerre taalluku yoktur.⁹³ Bu konuda kaza-makzî ayırımı yapan Teftazânî de küfrün kaza değil makzî olduğunu, dolayısıyla kazaya rızanın küfre rıza anlamına gelmediğini kaydeder.⁹⁴ Sırrı Girîdî de meseleyi aynı şekilde açıklar.⁹⁵

Süleyman Sırrı, kulun fiilinde ihtiyar sahibi olduğunu temellendirirken, Mâtürîdîlerin cüzi irade kavramından ve ona biçilen misyondan da yararlanır. Buna göre ilahi irade genel işleyiş olarak kulların ihtiyar ve cüzi iradesi doğrultusunda ilerler. Kul hayrı dileyip, kudretini o yöne sarf etmesi aşamasında, bir engel olmadığında Allah hayrı; şerre yönelttiğinde ise şerri yaratır.⁹⁶ Müellif, eserlerinde kulun bu ihtiyarına bağlı olarak cebr altında bulunmadığı hususuna atıf yaparken kulun yaratılmamış cüzi iradesine değinerek bu durumun onu ihtiyari fiillerinde bir cebr altına girmekten uzak tuttuğunu belirtir.⁹⁷ Harpûtî de kesbin itibari bir durum olup, onun dış dünyada mevcudiyeti olmadığını, yani yaratılmadığını teyit eder.⁹⁸

Süleyman Sırrı insanın özgürlüğü anlayışını müdafaa ederken kullandığı irade-i cüziyye tabiri yerine bazen kesb ve ihtiyar kavramını da kullanır. Bunu da kulun kudretini bir şeyi ifa veya terk yönüne sarf etmesi şeklinde izah eder. Burada kesbin akabinde, bir mani olmaması halinde, âdeten Allah'ın o şeyi yaratmasına da "halk" denildiğini belirtir. Bu aşamada ilgili fiilin yaratılması açısından ilahi; kesb yönünden beşeri kudret altında bulunduğu işaret eder. Herkesin kendi kesb ve ihtiyarına bağlı olarak hesaba çekileceği için burada Allah tarafından uygulanan bir cebir ve zulmün asla söz konusu olmayacağı hususunu teyit eder.⁹⁹ Harpûtî ve Mehmed Vehbi gibi kelâmcılar da kesb kavramı yerine irade-i cüziyye veya ihtiyar-ı

⁹¹ Hacı Necib, *Kenzü'l-feraid fi mesaili'l-akaid* (Dersaadet: Kanaat Matbaası, 1335), 26.

⁹² Hamamizâde Mustafa Asım, *Tavzihü'l-kelem fi akaid-i İslam* (Selânik: Osmanlı Asır Matbaası, 1316), 32.

⁹³ Süleyman Sırrı, *Kenzü'l-akâid*, 66-67; a.mlf., *Miftâhu'l-akâid*, 42.

⁹⁴ Teftazânî, *Şerhu'l-Akâidi'n-Nesefiyye*, 56.

⁹⁵ Sırrı Girîdî, *Nakdü'l-Kelâm*, 204.

⁹⁶ Süleyman Sırrı, *Kenzü'l-akâid*, 65-66.

⁹⁷ Süleyman Sırrı, *Kenzü'l-akâid*, 105; a.mlf., *Miftâhu'l-akâid*, 73; a.mlf., *Vesiletü'l-felâh*, 41.

⁹⁸ Harpûtî, *Tenkîhu'l-kelem*, 240-241.

⁹⁹ Süleyman Sırrı, *Kenzü'l-akâid*, 66; a.mlf., *Miftâhu'l-akâid*, 41-42.

cüziyye tabirlerinin kullanılabilmesine atıf yaparlar.¹⁰⁰ İzmirli İsmail Hakkı ise irade-i cüziyye yerine “azm-i musammem” tabirinin kullanılabilmesine işaret eder.¹⁰¹

Süleyman Sırrı, ilgili düşüncelerini ret için pek de özel bir çaba içerisine girmediği Cebriyye mezhebinin yaklaşımını da cüzi irade ile bağlantılı bir şekilde kısaca değerlendirip eleştirir. O, Cebriyye'nin cüzi iradeyi reddedip kulu ihtiyari fiillerinde adeta taş mesabesine getirdiğini söyler. Bu görüşün yanlışlığının aşikâr olduğunu ifade ettikten sonra gerekçesini kısaca ortaya koyar. Buna göre bir kişi, diğerinin hakkını çiğnediğinde, haksızlığa uğrayan kimsenin bu duruma hemen tepki gösterip cevap vermesi cebr düşüncesinin yanlışlığını ortaya koyar.¹⁰² Dolayısıyla ona göre sadece bu fiili durum bile, cebr düşüncesinin yanlışlığını göstermek için tek başına yeterlidir.

Müellif, beşeri fiillerle alakalı olarak onun gerçekleşmesinde önemli bir payı bulunan kudret meselesini, daha önce vurgulandığı üzere, irade ile birlikte ele aldığı gibi bazen de onu müstakil olarak inceler. Bu anlamda önce kelâm ilminde kudret veya istitaatin iki manada kullanıldığını söyler. Buna göre ilk olarak kudret; fiilin varlığına sebep, illet veya şart olan şey anlamına gelir. Bu kudret vakit itibariyle fiille aynı zaman dilimindedir. O, alet ve sebepler hususunda sıkıntı olmaması şartıyla kulun bir fiilini kesbetmesi anında Allah tarafından kendisinde yaratılan bir güçtür. Kulun kasdı her ne ise ona göre Allah onda hayra yahut şerre kudret yaratır. Müellif bu aşamada kudretin kula neden fiil esnasında verildiğine de açıklık getirir. Onun bir araz olduğunu, bu manada arazın devamlılığı (bekası) söz konusu olmadığı için zorunlu olarak o kudretin fiil ile aynı zamanda bulunması gerektiğini belirtir. Aksi bir düşüncede kulun, bir kudreti yokken kendisinden bir fiilin sadır olması gibi bir işin ortaya çıkacağına işaret eder. Bunun yanlışlığının ise açık olduğunu söyler.

Müellife göre ikinci olarak kudret; sebeplerin, aletlerin ve organların salim olması anlamında kullanılır. Bu kudretin fiilden önce bulunduğu hususunda ittifak vardır. Bir teklifin geçerli olması için bu kudret esas alınır. Kâfire iman, âsiye itaat yönündeki teklifin sahih olması için temel dayanak olan bu kudret, bütün şer'î sorumlulukların kaynağıdır. Bu kudrete sahip olmayan kişi, aciz olacağı için ilgili tekliflere muhatap olmaz. “Yolculuğuna gücü yetenlerin haccetmesi, Allah'ın insanlar üzerinde bir hakkıdır.”¹⁰³ ayeti bu kudretin temsili bir örneği olarak kullanılır. Bu anlamda hac için gereken kudrete sahip olmayan kişi bu farzı eda ile sorumlu olmaz.¹⁰⁴ Bu konuda İmâm Mâtürîdî de (öl. 333/944) kudreti iki kısma ayırıp, onların fiille zamansal ilişkisini aynı şekilde aktarıırken;¹⁰⁵ Sırrı Girîdî, Hamamizâde Mustafa

¹⁰⁰ Harpûtî, *Tenkîhu'l-kelâm*, 240; Mehmed Vehbi, *Akâid-i Hayriyye Tercümesi*, 27.

¹⁰¹ İzmirli İsmail Hakkı, *Mûlahhas İlm-i Tevhid*, 117.

¹⁰² Süleyman Sırrı, *Kenzü'l-akâid*, 14.

¹⁰³ Âl-i İmrân 3/97.

¹⁰⁴ Süleyman Sırrı, *Kenzü'l-akâid*, 67-68; a.mlf., *Miftâhu'l-akâid*, 42-43.

¹⁰⁵ Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd Mâtürîdî Semerkandî Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhid*, thk. Fethullah Huleyf (İskenderiye: Dâru'l-Câmiati'l-İslâmiyye, ts.), 256.

Asım ve Arapkirli Hüseyin Avni (1864-1954) gibi son dönem Osmanlı kelâmcıları da bu açıklamaları teyit ederler.¹⁰⁶

3. Teklîf-i Mâ Lâ Yutâk

İnsan fiillerinin gerçekleşmesinde önemli bir işlevi bulunan kudretin bir alt meselesi olarak değerlendirilebilecek teklif mevzuu da, Süleyman Sırrı'nın hakkında görüş bildirdiği konulardan birini teşkil eder. Bu meseleyle alakalı olarak kelâmda bilindiği üzere daha çok *teklîf-i mâ lâ yutâk* üzerinde durulur ve konu genellikle kudret mevzuunu takiben işlenir. Nitekim müellif de sebeplerin ve organların selameti anlamında kullanılan kudretin fiilden önce bulunup, ona sahip olmayanların ilgili sorumluluğa muhatap olmayacakları şeklinde verdiği hükmü takiben *teklîf-i mâ lâ yutâk* konusunu izah etmeye başlar. Bu konuda ilk olarak insanın kapasitesi dışında olan şeyin mâ lâ yutâk şeklinde adlandırıldığını ifade eden müellif, kişinin gerçekleştiremeyeceği böyle bir işle sorumlu olmasının muhal olduğunu ileri sürer.¹⁰⁷

Müellif, *teklîf-i mâ lâ yutâk*ı derece itibariyle “ednâ”, “eksâ” ve “evsat” şeklinde üç kısma ayırır. Buna göre ilki, kâfirin imanı, fasıkın itaati gibi özünde mümkün, ancak ilahi ilim, irade veya haberin aksi yöne (küfür-fısk) taalluk ettiği için vukuu imkânsız olan iş ile tekliftir.¹⁰⁸ Özünde mümkün olması itibariyle bu iş ile teklifin gerçekleştiği hususunda Ehl-i Sünnet ile Mu'tezile arasında görüş birliği vardır. Nitekim küfür üzere vefat edenler ile ilahi ilim ve haberin inanmayacağına taalluk ettiği Ebu Cehil gibi kişiler hem nas hem de icma itibariyle âsi kabul edilmektedir. Âsi kelimesinin, sorumluluğunu kabul edip bu sorumluluğunu yerine getirmeyen kişiler için kullanıldığı dikkate alınınca bu kimselerin âsi sayılması, onların mükellef olduğunu gösterir.¹⁰⁹ Bu konuda açıklamalar yapan Hüseyin Avni de bu işle teklifin caiz olduğuna ve onun vuku bulduğuna işaret eder.¹¹⁰

Süleyman Sırrı, *teklîf-i mâ lâ yutâk*ın bu kısmında insanın mecbur bir varlık olduğu yönünde ortaya atılabilecek bir itiraza yer verip onu da cevaplandırır. Buna göre ilahi ilim, irade veya haberin, varlığına yahut yokluğuna taalluk ettiği bir şey sırasıyla vacip ve muhal olur. Bu durumda ilgili ilahi unsurlar kâfirin iman; fasıkın itaat etmeyeceğine taalluk ettiğinde, onlar açısından küfür ve itaatsizlik vacip, aksi seçenekler (iman-itaat) ise muhal olur. Bu ise, onların kendileri adına gerçekleşmesi imkânsız olan iman ve itaatle sorumlu olmalarını gerektirir. Böyle bir teklif ise cebre neden olduğu için batıldır. Müellif bu iddiayı ortaya koyduktan sonra ona cevap verir. Buna göre Allah'ın haber ve iradesi, ilmî; ilmi ise maluma tabidir. Bu aşamada

¹⁰⁶ Sırrı Girîdî, *Nakdül-Kelâm*, 221-222; Hamamizâde Mustafa Asım, *Tavzihü'l-kelâm*, 61-63; Arapkirli Hüseyin Avni, “İlm-i Kelâm”, *Dârülfünûn Dersleri* (İstanbul: İstanbul Dârülfünunu, 1331), 76.

¹⁰⁷ Süleyman Sırrı, *Kenzü'l-akâid*, 68; a.mlf., *Miftâhu'l-akâid*, 43.

¹⁰⁸ Süleyman Sırrı, *Kenzü'l-akâid*, 68; a.mlf., *Miftâhu'l-akâid*, 43; a.mlf., *Esbâbü'l-felâh* (İstanbul: Mekteb-i Sanayi Matbaası, 1302), 227.

¹⁰⁹ Süleyman Sırrı, *Kenzü'l-akâid*, 68; a.mlf., *Miftâhu'l-akâid*, 43. Müellif bir diğer eserinde de mezhep adı zikretmeksizin bu tür teklifin caiz ve vaki olduğunu belirtir bk. Süleyman Sırrı, *Esbâbü'l-felâh*, 227.

¹¹⁰ [Arapkirli] Hüseyin Avni, “İlm-i Kelâm”, 80.

malum olan ise; kâfirin ve fasıkın kendi iradesiyle küfrü ve fıska seçeceği hususudur. Dolayısıyla burada bir cebir yoktur. Zira küfür, iman, isyan ve itaat durumlarının her biri onların kendi ihtiyarlarına bağlı olarak ortaya çıkmaktadır.¹¹¹ Manastırlı İsmail Hakkı, Mehmed Emin Eskişehirî ve Ömer Nasuhi de ilgili durumun cebre neden olmamasını ilmin maluma tebiyyeti üzerinden açıklarlar.¹¹²

Süleyman Sırrı, başka bir eserinde ise bu kez Allah'ın maluma tabi olan ilmine göre kulların konumu belli iken onların bu tür bir teklife muhatap olmalarının hikmetine temas eder. Buna göre Allah, kullar sevabı ve cezayı gerektiren işleri fiiliyata dökmedikçe onlara sadece bildikleri üzerinden karşılık vermez. Nitekim O, şeytanın küfre düşeceğini bilmesine rağmen, onu imtihan etmeden ve o, lanet edilmesini ve cezasını gerektiren küfrünü ortaya koymadan önce ona lanet etmemiştir. Âdetullah'ın işleyişine göre Cenâb-ı Hakk, kullarının derecelerini ölçmek için onları çeşitli yükümlülüklerin altına sokar. Sonra yaptıklarını onlara karşı delil haline getirir. Örneğin Cenâb-ı Hakk, muhabbetullah iddiasında bulunan kişilerin bu iddialarında samimi olup olmadıklarını imtihan için onları, fitratlarında bulunan can ve mal sevgisi üzerinden sınırlar ve onlara cihat ve zekâtı emreder.¹¹³ İşte Allah'ın kullarının yapacağı-yapmayacağı şeyleri bilmesine rağmen onları mükellef tutması bu hikmet ile alakalıdır.

Müellif, *teklîf-i mâ lâ yutâk*ın ilk kısmını aktardıktan sonra “eksâ” diye adlandırdığı gerçekleşmesi imkânsız olan teklifi izah etmeye başlar. Onu da iki zıddın aynı anda bir yerde bulunması (ictimâ-i zıddeyn) ve iki zıddın aynı anda bir yerden kalkması (irtifâ-ı zıddeyn) gibi özü itibarıyla gerçekleşmesi imkânsız iş ile teklif şeklinde aktarır. Örnekleri daha da çoğaltan müellif, vâcibin mümkün veya muhale dönüşmesini, muayyen bir sayının hem çift hem de tek olmasını ya da her ikisinin de olmamasını bu meyanda sayar.¹¹⁴ Başka bir eserinde bunları hâsılın tahsili ve hakikatin ters yüz edilmesi gibi örneklerle zenginleştirir.¹¹⁵ Ardından kulların bu tür bir teklife muhatap olmadıkları hususunun hem Kur'an hem icma hem de istikra ile sabit olduğunu kaydeder.¹¹⁶ Diğer bir eserinde böylesi bir teklifin hem cevazı hem de vukuunun söz konusu olmadığına dair bir ittifakın bulunduğu dikkat çeker.¹¹⁷ *Teklîf-i mâ lâ yutâk*ın bu kısmını aynı örnekler üzerinden izah eden Arapkirli Hüseyin

¹¹¹ Süleyman Sırrı, *Kenzü'l-akâid*, 68-69; a.mlf., *Miftâhu'l-akâid*, 43-44. Müellif eserinin bir başka bölümünde kaderin kazaya, kazanın ilme tabi olduğunu vurgular bk. *Kenzü'l-akâid*, 105; a.mlf., *Miftâhu'l-akâid*, 73. Müellif, nikahla ilgili bir eserin mukaddimesinde de esenlik kaynağı olan nikahın ezeli olan ilahi ilimde takdir edildiğini ifade ile her şeyin ezeli ilme raci olduğunu ihsas etmiş olur bk. Süleyman Sırrı, *Hulâsatü'l-Muhtareyn* (Dersâadet: Mahmud Bey Matbaası, 1324), 2, 4.

¹¹² Manastırlı İsmail Hakkı, *Mevaidü'l-in'am*, 85-86; Mehmed Emin Eskişehirî, *Zübdetü'l-akâid* (İstanbul: Süleyman Efendi Matbaası, 1298), 32; Ömer Nasûhî, *Muvazzah İlm-i Kelâm*, 321.

¹¹³ Süleyman Sırrı, *Esbâbü'l-felâh*, 227.

¹¹⁴ Süleyman Sırrı, *Kenzü'l-akâid*, 69; a.mlf., *Miftâhu'l-akâid*, 44.

¹¹⁵ Süleyman Sırrı, *Esbâbü'l-felâh*, 227.

¹¹⁶ Süleyman Sırrı, *Kenzü'l-akâid*, 69.

¹¹⁷ Süleyman Sırrı, *Esbâbü'l-felâh*, 227.

Avni de bu teklifin caiz olmadığı hususunda bir ittifakın gerçekleştiğinden bahseder.¹¹⁸

Süleyman Sırrı, son olarak *teklif-i mâ lâ yutâk*ın “evsat” diye adlandırdığı üçüncü kısmına dair bilgi verir. Burada ise, özünde mümkün olan, aksi yöne ilahi ilim veya haber taalluk etmeyen, ancak beşeri kudretin güç yetiremediği bir iş ile teklif söz konusudur. Cisimleri yaratmak, havada uçmak, araçsız bir şekilde su üzerinde gezmek ve bir dağı yüklenmek gibi şeyler bu teklifin örnekleridir.¹¹⁹ Bunlar bir insan için özünde mümkün olup, peygamber ve evliyalara mucize ve keramet kabilinden verilmiş hallerdir. Ancak olağan akışa aykırı olup sıradan işler olmadığı için bunlar genel anlamda insanıya teklif edilmez. Nitekim bu tür bir iş ile teklifin vuku bulmadığında ittifak vardır. Ancak bununla teklifin cevazı hususunda ihtilaf bulunmaktadır. Eş'arîler, işin özünde taşıdığı imkândan hareketle böyle bir teklifin caizliğine; Mu'tezile ile meşhur olan rivayette Mâtürîdîler ise, âdeten imkânsızlığına bakarak onun caiz olmadığına hükmetmişlerdir.¹²⁰ Müellif *Kenzü'l-akâid*'de bu tespiti yaparken *Esbâbü'l-felâh* adlı eserinde Mu'tezile'den farklı olarak bu teklifin kendilerine göre (indena) caiz olduğunu belirtir.¹²¹ Böylece mezkur ilk eserinde Mâtürîdîler ile Mu'tezile'yi ortak bir noktada buluştururken, diğerinde onları Eş'arîler'in yanına dâhil etmiş olur. Hüseyin Avni de bu işle teklifin cevazı hususunda Eş'arîler ile Mu'tezile'yi iki kutba ayırdıktan sonra, kendilerine göre (indena) bunun caiz olduğunu ifade eder.¹²²

Süleyman Sırrı, *teklif-i mâ lâ yutâk*ın ilgili kısımlarını aktardıktan sonra onların ilkinde dair bir hükmü teyit ile onunla teklifin vaki olduğunu kaydeder. Bakara suresinin içerisinde yer alan “Allah kişiye ancak gücünün yeteceği kadar yükler”¹²³ ayetinin delalet ettiği üzere onun diğer iki kısmı içerisinde yer alan işlerle teklifin ise ittifakla vaki olmadığını savunur. Bu noktada yanlış anlaşılmaya mahal vermemek için bir açıklama yapma ihtiyacı da hisseder. Buna göre Hz. Âdem'e eşyanın isimleri öğretildikten sonra Allah'ın meleklere “Şunların isimlerini bana bildirin” şeklindeki teklifi, sadece onlara acizyetlerini göstermek içindir. Yoksa gerçekten onların yapamayacakları ilgili iş ile sorumlu tutulmaları gibi bir durum söz konusu değildir.¹²⁴

Bu konuda Teftâzânî de ilgili tekliften bir fiilin gerçekleştirilmesini talep anlamındaki teklifin murat edildiğini, yoksa Kur'an'da örneği görüldüğü üzere muhatabının acizyetini gösteren ifadeler bağlamında gerçekleşen teklifin zaten, güç yetirilemez iş olduğunda ittifak bulunduğunu kaydeder.¹²⁵ *Teklif-i mâ lâ yutâk* adlı risalesinde İsmail Konevî (öl. 1195/1781) de bu meselede izah edilen tekliften; yapılmaması kişiyi azaba düşürecek teklifin maksut olduğunu söyler. Şayet

¹¹⁸ [Arapkirli] Hüseyin Avni, “İlm-i Kelâm”, 79-80.

¹¹⁹ Süleyman Sırrı, *Kenzü'l-akâid*, 69; a.mlf., *Miftâhu'l-akâid*, 44; a.mlf., *Esbâbü'l-felâh*, 227.

¹²⁰ Süleyman Sırrı, *Kenzü'l-akâid*, 69; a.mlf., *Miftâhu'l-akâid*, 44.

¹²¹ Süleyman Sırrı, *Esbâbü'l-felâh*, 227.

¹²² [Arapkirli] Hüseyin Avni, “İlm-i Kelâm”, 80.

¹²³ el-Bakara 2/286.

¹²⁴ Süleyman Sırrı, *Kenzü'l-akâid*, 69-70; a.mlf., *Miftâhu'l-akâid*, 44-45.

¹²⁵ Sa'deddin Mesûd b. Ömer b. Abdullah Teftâzânî, *Şerhu'l-Makâsid*, thk. Abdurrahman Umeyre (Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1409/1989), 4/298.

muhatapın acizliğini gösterme babından zikredilen bir emir (teklif) kalıbı söz konusu olursa, burada maksat başka olduğu için bundan kişinin *teklif-i mâ lâ yutâk* ile muhatap kılındığı gibi bir sonuç çıkarılamayacağını belirtir.¹²⁶ Hüseyin Avni de Süleyman Sırrı'nın örnek verdiği ayeti tekrarlayarak burada kastedilen anlamda bir teklif olmadığına işaret edip ondan hareket ile *teklif-i mâ lâ yutâk*'ın gerçekleştiğinin iddia edilemeyeceğini söyler.¹²⁷

Süleyman Sırrı, *teklif-i mâ lâ yutâk*'ın caiz olmadığına delil olarak kullanılan yukarıdaki ayetle benzer içerikte inen "Biz hiçbir kimseye gücünün yettiğinden fazla yük yüklemeyiz"¹²⁸ ilahi kelâmının tefsirinde de konuyla ilgili bir açıklama yapar. Kulun aciz bir varlık olarak yaratılması ve ilahi iradenin de onlara kolaylık sağlamak üzere tecelli etmesinin, Cenâb- Hakk'ın onları sadece altından kalkabilecekleri işler ile yükümlü tutmasının gerekçesi olarak sunar.¹²⁹

Müellif, "Böylece yaptıklarını karşılarında bulmuşlardır. Senin Rabbin hiç kimseye zulmetmez"¹³⁰ ayetinin tefsirinde de bu sefer için içerisine Mu'tezile'yi de katarak konuyla ilgili birtakım açıklamalarda bulunur. Önce Mu'tezile'nin zulüm anlayışına kısaca temas eder. Onlara göre zulüm; azabın artırılıp sevabın azaltılması, insanların bilmedikleri işler üzerinden azaba uğratılmaları ve güç yetirilemeyecek birtakım şeylerle sorumlu tutulmaları suretiyle gerçekleşen bir olgudur. Bu bağlamda ilgili ayet kulların, ihtiyari fiillerini yarattığı anlamını içermektedir. Zira aksi bir durumda (kul, fiilini yaratamadığında) Allah'ın onlara azap etmesi zulme sebebiyet verir. Yine bu ilahi kelâm, Allah'ın kullarına, kaldıramayacakları hiçbir yük yüklediğine delalet etmektedir.¹³¹ Bu konuda Kâdî Abdülcebbar'ın da zulmü tanımlarken onun unsurlarından biri olarak hak edilmeyen bir şeye maruz bırakılmaya yer verdiği dikkat çekmektedir.¹³²

Süleyman Sırrı ilgili iddiayı bu şekilde ortaya koyduktan sonra daha çok Fahreddîn er-Râzî'den istifade ile ona bazı cevaplar da verir. Buna göre imanla mükellef olup da aynı zamanda inanmayacağı haber verilen Ebû Leheb'in durumu *teklif-i mâ lâ yutâk*'ın vukuuna delalet eder. Zira iman, Allah'ın bütün haber verdiklerini tasdik etme yoluyla gerçekleşir. Bu durumda Allah'ın iman etmeyeceğini bildiği Ebû Leheb'i bu iş ile yükümlü tutması Mu'tezile'yi ilgili iddiasında haksız pozisyona düşürür.¹³³

Müellif Mu'tezile'nin söz konusu iddialarını cevaplandırmayı sürdürür. Buna göre kul, fiillerini sebep ve dâî (kalpte oluşan meyil) üzerinden gerçekleştirir.

¹²⁶ İsmail b. Muhammed Konevî, *Teklif-i mâ lâ yutâk* (İstanbul: İ.B.B. Atatürk Kitaplığı, Yazma Eserler, 297.413 KON 297.413 KON 1), 12a-12b.

¹²⁷ [Arapkirli] Hüseyin Avni, "İlm-i Kelâm", 81.

¹²⁸ el-Müminûn 23/62.

¹²⁹ Süleyman Sırrı, *Esbâbü'l-felâh*, 226.

¹³⁰ el-Kehf 18/49.

¹³¹ Süleyman Sırrı, *Esbâbü'l-felâh*, 226.

¹³² Kâdî Abdülcebbar, *Şerhu'l-usûli'l-hamse*, 345.

¹³³ Süleyman Sırrı, *Esbâbü'l-felâh*, 226. Fahreddîn er-Râzî'nin konuyla ilgili görüşleri ve delilleri için bk. Ebû Abdillâh Fahreddîn Muhammed b. Ömer Fahreddîn er-Râzî, *Tefsîru Fahri'r-Râzî* (Beirut: Dâru'l-Fikr, 1981), 7/151-153.

Bunların da Allah tarafından yaratıldığı bilindiğine göre yine *teklîf-i mâ lâ yutâk* gerçekleşmiş olur. Müellif bu noktada fiillerin sebep ve dâîlere bağımlılığını izah etme ihtiyacı da hisseder. Buna göre bir işi yapma ve terke elverişli olan beşeri kudret, bunlardan birini diğerine, bir müreccih (tercih edici sebep) olmadan tercih ederse, mümkün konumunda olan bir iş, müreccih/sebeup olmadan vuku bulmuş olur. Bu ise işi yaratıcıyı nefye götürür. Eğer sebep ve dâîlerin, Allah değil de kul tarafından yaratıldığı kabul edilirse, o kul, bunu da başka bir dâîye bağılı olarak yapacaktır. Bu ise yanlışlığı apaçık olan teselsüle sebebiyet verir.¹³⁴

Müellif, kul fiillerinin Allah tarafından yaratılan sebep ve dâîler üzere bina edildiğini bu şekilde ortaya koyduktan sonra meseleyi yine *teklîf-i mâ lâ yutâk* ile bağlantılı hale getirir. Buna göre dâî, iki taraftan (fiil-terk) birini tercih eden konumunda bulununca, diğer taraf (tercih edilmeyen) vukuu imkânsız olan mercuh pozisyonuna gelir. Bu durumda gerçekleşen taraf (râcih), vacip/zorunlu konumuna geçer. Zira iki zıttan biri gerçekleşmek durumundadır. Bu manada meseleye bakıldığında mükellef olan ilgili kâfirlerden imanın vukuu, imkânsız hale gelir. Bu ise *teklîf-i mâ lâ yutâk*ın gerçekleştiğini gösterir. Müellif, işin bu şekilde vuku bulmasından hareketle en azından zihinlerde ortaya çıkacak zulüm ihtimalini de gidermeye çalışır. Bu manada ilgili işin tamamen Cenâb-ı Hakk'ın kendi mülkünde gerçekleşmesine atıf yaparak bunun zulüm olmayacağına işaret eder.¹³⁵ Müellifin, akaid eserlerinde kulun *teklîf-i mâ lâ yutâk*ın ilk kısmı dışında onun diğer iki bölümüyle mükellef olmayacağını söylerken, *Esbâbü'l-felâh* adlı tefsir çalışmasında mutlak anlamda bir taksime gitmeden kulun *teklîf-i mâ lâ yutâk* ile sorumlu olabileceği yönündeki vurgusu, mezkûr eserinde konuyu daha çok Eş'arî bir kaynak (Fahreddîn er-Râzî) üzerinden aktarmasıyla alakalı olsa gerektir.

4. Beşeri Fiillerin Cennet ve Cehennem Gidişteki Rolü

Süleyman Sırrı, doğrudan kader konusunun bir uzantısı mahiyetinde değilse de, bir vesileyle kişilerin fiillerinin cennete gitmelerine katkısı meselesini de inceler. O, bazen konuyu Mu'tezile'nin salah-aslah ilkesiyle bağlantılı hale getirip onu tamamen kelâmi bir muhteva içerisine de sokar. Bu konuda kimi zaman *Rûhu'l-Beyân* gibi bazı tefsir kaynaklarına atıf yapsa da, müstakil bir şekilde kendi görüşlerini de açıklar. Bunlardan birinde insanların cennete ilahi rahmet nedeniyle gireceğini kaydeder. Nitekim ona göre kimsenin ameli sayesinde kurtuluşa ermeyeceğini söyleyen Hz. Peygamber'e ashabının kendi durumunu sorması üzerine kendisinin de Allah fazlı ve rahmeti olmazsa kurtulamayacağını bildirmesi,¹³⁶ bu hususu teyit etmektedir.¹³⁷

İmam Mâtürîdî de Rahmân suresi 60. ayetinin tefsirinde insanların cennete kazanılmış bir hak sonucu değil, ilahi bir fazl ve lütuf sayesinde gireceklerini

¹³⁴ Süleyman Sırrı, *Esbâbü'l-felâh*, 226-227.

¹³⁵ Süleyman Sırrı, *Esbâbü'l-felâh*, 227.

¹³⁶ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail b. İbrahim Cu'fî el-Buhârî, *el-Câmiü's-sahîh Sahîhu'l-Buhârî*, haz. Bedreddin Çetiner (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981), "Vudû", 75.

¹³⁷ Süleyman Sırrı, *Esbâbü'l-felâh*, 258.

belirtir.¹³⁸ Yine Mâtürîdî kelâmcılarından Sirâceddin el-Ûşî (öl. 575/1179[?]) de meşhur manzum akaid risalesinde insanların cennete gitmelerinin ilahi fazlın bir neticesi olduğunu kaydeder.¹³⁹ İlgili risalenin şarihlerinden olan Ali el-Kârî (öl. 1014/1605) de cennetin sadece amellerin bir neticesi olarak görülemeyeceğini vurgulayarak ilahi lutfu dikkat çeker.¹⁴⁰

Süleyman Sırrı konuyla ilgili görüşünü açıkladıktan sonra bu noktada ilgili yaklaşıma aykırı olarak ileri sürülebilecek bir soruyu ortaya atıp ona da cevap vermeye çalışır. Buna göre meleklerin, cennetliklere yaptıkları iyi işlere karşılık cennete girmelerini söylemeleri,¹⁴¹ onlara bu işler sayesinde cennete mirasçı olduklarının bildirilmesi,¹⁴² Rabbine kavuşmayı uman kişinin salih amel işlemesinin beyan edilmesi¹⁴³ ve aynı muhtevadaki diğer ilahi kelâm örnekleri kişilerin amellerinin cennete girmelerinde bir payı olduğunu gösterir.¹⁴⁴

Müellif, ilgili iddiayı kanıtlarıyla birlikte aktardıktan sonra işbu görüşe cevap vermeye başlar. Ona göre mezkûr ayetlerde yer alan “be” harf-i cerri hadiste de vurgulandığı üzere sebebiyet değil, karşılık (mukabele) ve ıvaz (muavaza) bildirir. Yani hadiste de işaret edildiği gibi, amel cennete girişin sebebi olamaz. O halde ilgili ayetleri, “Allah, eğer dilerse kullarının ibadet ve ameline mukabil bir karşılık olarak onları cennetine koyar” şeklinde anlamak gerekir. Ya da bu ilahi kelâm örneklerini, “cennete girmek kişinin amelleri sebebiyle ise de, o amellere ulaşmak ilahi tevfiik; onlardaki ihlas, ilahi hidayet; onların kabulü ise ilahi rahmet ile sağlanmıştır” şeklinde anlamak gerekir. Bu son durumda da ameller tek başına kişiyi cennete sokmuş olmaz. Müellif ilgili itirazı üçüncü bir cevap daha verir. Buna göre Allah, lütfuyla o amelleri kabul etmesinden ötürü kullar onlar aracılığıyla cennete gider. Aslında bu cevap, ikinci cevabın bir parçası pozisyonunda olmasına rağmen müellif onu müstakil bir cevap olarak aktarmaktadır.¹⁴⁵

Düşünür, bu noktada meseleyi Mu'tezile üzerinden kelâm ile ilgili bir mevzu haline de getirir. Ona göre ilgili itirazda kullanılan ayetlerdeki harf-i cer sebebiyet ya da bedel bildirirse dahi kulların amelleri nedeniyle cennete gitmesi söz konusu olamaz. Bu konuda itaat edenleri cennete, asileri cehenneme koymayı Allah'a zorunlu gören Mu'tezilî anlayış yanlış bir yola girmiştir. Zira Allah'a hiçbir şey zorunlu değildir. Cennete koyduklarına fazlıyla; cehenneme attıklarına adaletiyle muamele etmektedir. Belki, cennet dereceleri ile cehennem derekeleri kulların iyi ve kötü amellerinin

¹³⁸ Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd Mâtürîdî Semerkandî Mâtürîdî, *Te'vilâtu ehli's-sünne*, thk. Mecdi Baslum (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2005) 9/482.

¹³⁹ Ebû'l-Hasan Siraceddin Ali b. Osman Fergani el-Ûşî, “el-Emâlî”, *Şerhu'l-Emâlî*, mlf. Ebû'l-Hasan Nureddin Ali b. Sultan Muhammed Ali el-Kari (İstanbul: Matbaa-i Âlem, 1319), 48.

¹⁴⁰ Ebû'l-Hasan Nureddin Ali b. Sultan Muhammed Ali el-Kari, *Şerhu'l-Emâlî* (İstanbul: Matbaa-i Âlem, 1319), 38.

¹⁴¹ en-Nahl 16/32.

¹⁴² ez-Zuhruf 43/72.

¹⁴³ el-Kehf 18/110.

¹⁴⁴ Süleyman Sırrı, *Esbâbü'l-felâh*, 258.

¹⁴⁵ Süleyman Sırrı, *Esbâbü'l-felâh*, 258.

çeşidine göre tayin olunmaktadır. Bu iki mekânda ebedi kalma ise kulların (dünyadaki) niyetlerine bağlı olarak ortaya çıkmaktadır.¹⁴⁶

İmam Mâtürîdî de bu konuda özel olarak isimlerini anmadığı Mu'tezile'yi kast ederek hiç kimsenin dünyada yaptığı güzellikler üzerinden Allah'a herhangi bir şeyi zorunlu hale getiremeyeceğini kaydeder. Bu yaklaşımının doğal bir sonucu olarak cennete ilahi bir lütufla girileceğini yineler.¹⁴⁷ Mâtürîdî mezhebine mensup âlimlerden Hibetullah et-Türkistânî (öl. 733/1333) de cennete girmenin ilahi lütufla mümkün olduğu, buna karşılık cehenneme ise ilahi adaletle gidileceği görüşünü savunarak, Mu'tezile'nin salah aslah ilkesinin yanlışlığına vurgu yapar.¹⁴⁸ Bu konuda yine Mu'tezile'yi hedef alan Ali el-Kârî de Allah'a zorunluluk yükledikleri gerekçesi ile onları eleştirir ve cennete gidişteki ilahi lütfun temel işlevine dikkat çeker.¹⁴⁹

Süleyman Sırrı ilgili Mu'tezili düşüncüyü aktardıktan sonra bu konuda onlarla Ehl-i Sünnet'in farklı bir yaklaşım sergilemelerinin altında yatan sebebe de işaret eder. Buna göre ikinci yaklaşım; sevap ile günahı, vacip ile haramı ve diğer bütün şer'î hükümleri aklın değil, şeriatın tayin ettiğini savunur. Yine bir şeyin güzelliğini ve çirkinliğini tespit etmenin de Allah'a ait olduğunu kabul eder. Bu durumda kâinatın sahibi olan Allah'ın, salih kullarına azabı adalet; ikramı ise lütuftur. O dilerse günahkârı ödüllendirip itaatkârı cezalandırır. Bu iş, O'nun kendi mülkünde tasarrufu olduğu için bundan dolayı bir eksiklik oluşmaz. Ancak hikmeti; itaatkâr müminleri bağışlayıp onları lütufla cennetine; isyankâr kâfirleri ise azaba uğratarak adaletiyle cehenneme koymasını gerektirir. Buna karşılık Mu'tezile ise aklı hâkim konuma getirdiği için itaate sevabı, isyana ise azabı Allah'a zorunlu görür.¹⁵⁰

Süleyman Sırrı'nın bu konuda yaptığı tespiti doğrular şekilde Eş'arî kelâmcı Abdülkâhir el-Bağdâdî (öl. 429/1037-38), fiillerin vücub veya haramlığının şeriat tarafından belirleneceğini ifade eder.¹⁵¹ Bir diğer Eş'arî kelâmcısı Ebu'l-Meâlî el-Cüveynî (öl. 478/1085) de fiildeki hüsün ve kubhun şeriatın övgü ve yergisine göre şekillendiğini ifade ederek aynı yaklaşımı devam ettirir.¹⁵² Bu konuda fiillerin taşıdıkları güzellik ve çirkinliğin akıl tarafından saptandığını belirten Kâdî Abdülcebbar ise bu ifadeleriyle mensubu bulunduğu Mu'tezile mezhebinin temel anlayışını ortaya koymuş olur.¹⁵³

Süleyman Sırrı mezheplerin işbu mesele hakkında farklı tavır almalarının altında yatan sebebi açıkladıktan sonra bir manada orta yol tutan şahsi görüşünü de dile getirir. Buna göre her ne kadar Allah, amellerini kabul etmek suretiyle kullarını

¹⁴⁶ Süleyman Sırrı, *Esbâbü'l-felâh*, 258.

¹⁴⁷ Mâtürîdî, *Te'vilâtu ehli's-sünne*, 9/482.

¹⁴⁸ Atabek Galmamatov, *Hibetullah et-Türkistânî ve Şerhu Akîdeti't-Tahâvî Adlı Eserinin Tahkiki* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2016), 51.

¹⁴⁹ Ali el-Kari, *Şerhu'l-Emâlî*, 38.

¹⁵⁰ Süleyman Sırrı, *Esbâbü'l-felâh*, 259.

¹⁵¹ Abdülkâhir el-Bağdâdî, *Usulü'd-din* (İstanbul: Matbaatü'd-Devle, 1928), 24.

¹⁵² Ebu'l-Meâlî Rüknuddîn Abdülmelik b. Abdullâh b. Yûsuf el-Cüveynî, *Kitâbü'l-İrşâd ilâ kavâti'l-edilleti fî usûli'l-î'tikad*, thk. Muhammed Yusuf Musa-Ali Abdülmünim Abdülhamid (Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1369/1950), 258.

¹⁵³ Kâdî Abdülcebbar, *Şerhu'l-usûli'l-hamse*, 310.

ilahi tevfiğe ulaştırmış olsa da bu salih amellerin cennete gidilmesi noktasında bir etkinliği (dahli) bulunmaktadır. Müellif bu hükmünü ispatlamak için bir nevi kanıt da sunar. Bu manada ona göre ilahi rıza ve tevfiğe ulaşmak için de zahiri sebepler vardır. Hem dünya hem de ahirette geçerli olan âdetullaha göre eşyalar birbirine sebepler yoluyla bağlanmıştır. Nasıl bitkilerin bitmesine yağmur sebep (vasıta) oluyorsa, bu manada kulluk ve ihsanda sebat da aynı şekilde ilahi rahmet için sebep olmaktadır.¹⁵⁴ Bu ifadelerinden anlaşılmaktadır ki Süleyman Sırrı, her ne kadar ilah olması itibarıyla Allah'ın dilediği şeyi yapabileceği, dolayısıyla zorunluluk ile nitelendirilemeyeceği fikrini kabul etse de, O'nun yaptığı işlerin bir sebebe, dolayısıyla hikmete (mecbur değilse de) bağlı olduğunu kabulden geri durmamakta, böylece bir denge sağlamaktadır. Bu yaklaşımıyla o, aynı zamanda mensubu bulunduğu Mâtürîdî düşünceyi de teyit etmektedir.

Sonuç

Osmanlı ilim dünyasının son dönemlerinde yetişmiş, önemli makamlarda bulunmuş ve ardında bıraktığı çeşitli eserleriyle ismini duyurmuş olan Ermenekli Süleyman Sırrı Efendi, temel İslami bilimlerin pek çok alanında fikir beyan ettiği gibi kelâmî konularda da görüş serdetmiştir. Bu meyanda beşeri fiiller meselesinde de düşüncelerini ortaya koyan müellif, ilgili akaid risalelerinde çoğu kez geçmiş ilmi birikimden hareketle meseleleri ele almıştır. Genelde faydalandığı kaynakların ismini zikretmemiş, ilgili konuları Mâtürîdiyye mezhebinin anlayışı doğrultusunda aktarmıştır. Ancak bu aşamada mezkûr mezhebin ismini pek de anmamış, ilgili görüşü doğruluğuna inanılması gereken bir esas olarak nakletmiştir. Son dönem Osmanlı kelâmcılarının bir kısmında örnekleri görüldüğü üzere kimi zaman ise mensubu bulunduğu mezhebin yaklaşımına aykırı bir düşünceyi öne geçirme yoluna da gitmiştir. Kaza ve kader kavramlarının tanımında bu tavrın bir örneğini sergileyen müellif, ya aktardığı görüşün diğerinden daha doğru olduğunu düşünmüş ya da selef ulemanın eserlerinden faydalanırken, sadece ilgili fikri nakletme gayesi gütmüştür. Bu ikinci ihtimal aslında onun örneğin *teklif-i mâ lâ yutâk* meselesinde iki ayrı eserinde nispeten farklı bir izah geliştirmesini de açıklayıcı bir mahiyet arz etmektedir.

Kelâmî meselelerin izahında Eş'arî âlimlerinin etkisinde kalmış Osmanlı ilim ehlinin bir ferdi olan ve bu manada çokça Teftâzânî'nin eserlerinden faydalandığı anlaşılan Süleyman Sırrı, iş Mâtürîdiyye ile Eş'ariyye'nin ayrılık noktasını teşkil eden kulun irade ve kudretinin fiiline etkisi konusuna gelince ilk anlayıştan pek de taviz vermemiştir. Bunda Batı karşısında çok zor durumda olan İslam dünyasının çokça eleştirildiği konulardan birini teşkil eden kader meselesinde mensubu bulunduğu mezhebin oldukça özgürlükçü bir anlayış geliştirmesinin de bir katkısı olmuşa benzemektedir. Her ne kadar Osmanlı'nın güçlü olduğu zamanlarda da meseleleri aynı çizgide değerlendiren pek çok Osmanlı uleması varsa da ilgili Mâtürîdî anlayışın Müslümanların fatalist çizgide olmadıklarını göstermesi açısından önemli bir işleve

¹⁵⁴ Süleyman Sırrı, *Esbâbü'l-felâh*, 259.

sahip olduğu da bir hakikattir. İşte müellif de eserlerini bir savunma psikoloji içerisinde yazmış olmasa da kulu bir cebir altına sokabilecek fikirlerden uzak tutan bir dil geliştirmiştir.

Süleyman Sırrı Eş'ariyye ve Mâtürîdiye mezheplerinin kader konusunda birbirlerinden ayrıldıkları alanda ikinci anlayışın peşinden giderken, kul fiillerinin yaratılması meselesinde bu iki ekolün hedefinde olan Mu'tezile'yi eleştirmekten geri durmamıştır. Bu durum, onun bazı konularda Eş'ariyye'den farklı düşünse de, Ehl-i Sünnet'in üzerinde birleştiği hususlarda herhangi bir taviz de vermediğini göstermektedir. Bu doğrultuda o, beşeri fiiller konusunda çok da önemli olmayan bir ayrıntı (kaza-kader tanımı) dışında Mâtürîdî mezhebinin yaklaşımı çerçevesinde görüşler serdetmiş, ancak bu durum onu Ehl-i Sünnet çatısı altında birleştikleri Eş'ariyye mezhebinin fikirlerini tenkit etmeye de sevk etmemiştir. Buna karşılık müellifin Mu'tezile mezhebini eleştiriye tabi tutması ise onun Ehl-i Sünnet çizgisi içerisinde yürümeye daha fazla önem verdiğini göstermektedir.

Kaynakça

- Alak, Musa. "Süleyman Sırrı". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Ek-2/544-545. Ankara: TDV Yayınları, 2016.
- Albayrak, Sadık. *Son Devir Osmanlı Uleması*. 5 Cilt. İstanbul: Milli Gazete Yayınları, 1981.
- Ali el-Kari, Ebü'l-Hasan Nureddin Ali b. Sultan Muhammed. *Şerhu'l-Emâlî*. İstanbul: Matbaa-i Âlem, 1319.
- Âmidî, Ebü'l-Hasan Seyfeddin Ali b. Muhammed b. Salim. *Gâyetü'l-meram fî ilmi'l-keîâm*. thk. Hasan Mahmûd Abdüllatif. Kahire: Vizaretü'l-Evkaf, 1971.
- Arapkirli, Hüseyin Avni. "İlm-i Kelâm", *Dârülfünûn Dersleri*. 1-192. İstanbul: İstanbul Dârülfünunu, 1331.
- Arazlı, Gülsüm Merve. *Ermenekli Süleyman Sırrı Efendi Kelâmi Görüşleri ve Kelâma Dair Eserleri*. İstanbul: 29 Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Bağdâdî, Abdülkâhir. *Usulü'd-din*. İstanbul: Matbaatü'd-Devle, 1928.
- Bâkîllânî, Ebü Bekr Muhammed b. Tayyib b. Muhammed. *Kitâbu't-Temhîd*. thk. Richard J. McCarthy. Beyrut: el-Mektebetü's-Şarkiyye, 1957.
- Beyâzîzâde, Kemâlüddîn Ahmed. *İşârâtü'l-merâm min ibârâti'l-İmâm*. thk. Ahmed Ferîd el-Mezîdî. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1428/2007.
- Beyzâvî, Ebü Saîd Nasırüddin Abdullah b. Ömer b. Muhammed. *Envarü't-tenzil ve esrarü't-te'vil*. nşr. Muhammed Abdurrahman el-Maraşlı. 5 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ts.
- Bilmen, Ömer Nasûhî. *Muvazzah İlm-i Kelâm Dersleri*. İstanbul: Evkâf-ı İslâmiyye Matbaası, 1339-1342.
- Birgîvî, Mehmed Efendi. *eş-Tarîkatü'l-Muhammediyye*. Bombay: Şerefüddin el-Kütübî ve Evlâdihî, ts.
- Buhârî, Ebü Abdillâh Muhammed b. İsmail b. İbrahim Cu'fî. *el-Câmiü's-sahîh Sahîhu'l-Buhârî*. haz. Bedreddin Çetiner. 8 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981.
- Cürcânî, Seyyid Şerif. *Şerhu'l-Mevâkîf*, thk. Abdurrahman Umeyre. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Cil, 1417/1997.

- Cüveynî, Ebû'l-Meâlî Rüknuddîn Abdülmelik b. Abdullâh b. Yûsuf. *Kitâbü'l-İrşâd ilâ kavâtü'l-edilleti fi usûli'l-i'tikad*. thk. Muhammed Yusuf Musa-Ali Abdülmünim Abdülhamid. Kahire: Mektebetü'l-Hancı, 1369/1950.
- Çankaya, Ali. *Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler*. 8 Cilt. Ankara: Mars Matbaası, 1968-71.
- Çerkeşşeyhizâde, Mehmed Tevfik Efendi. *Meziyyet-i İslamiyye*. Dersaâdet: Mahmud Bey Matbaası, 1307.
- Ebû Dâvûd, Süleyman b. Eşâs es-Sicistânî. *es-Sünen*. haz. Bedreddin Çetiner. 5 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981.
- Eskişehirî, Mehmed Emin. *Zübdetü'l-akâid*. İstanbul: Süleyman Efendi Matbaası, 1298.
- Eş'ari, Ebû'l-Hasan İbn Ebû Bişr Ali b. İsmail b. İshak. *el-Lüma' fi'r-red ala ehli'z-zeyg ve'l-bida'*. tsh. Hamûde Garabe. y.y.: Matbaatü Mısır, 1955.
- Eş'ari, Ebû'l-Hasan İbn Ebû Bişr Ali b. İsmail b. İshak. *Makalatü'l-İslâmiyyin ve ihtilafü'l-musallin*. thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid. 2 Cilt. Kahire: Mektebetü'n-Nehda'l-Mısriyye, 1329/1950.
- Galmamatov, Atabek. *Hibetullah et-Türkistânî ve Şerhu Akîdeti't-Tahâvî Adlı Eserinin Tahkiki*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2016.
- Girîdî, Sırrı. *Nakdû'l-Kelâm fi Akâidi'l-İslâm*. Dersaadet: Babıali Caddesinde 52 Numaralı Matbaa, 3. Basım, 1324.
- Hacı Necib. *Kenzü'l-feraid fi mesaili'l-akaid*. Dersaadet: Kanaat Matbaası, 1335.
- Hamamizâde, Mustafa Asım. *Tavzihü'l-keâm fi akaid-i İslam*. Selânik: Osmanlı Asır Matbaası, 1316.
- Harpûtî, Abdüllatîf. *Tenkîhu'l-keâm fi akâid-i ehli'l-İslâm*. Dersaadet: Necm-i İstikbal Matbaası, 2. Basım, 1330.
- İcî, Ebû'l-Fazl Adudüddîn Abdurrahman b. Ahmed b. Abdülğaffar. *Kitâbü'l-Mevâkif*. thk. Abdurrahman Umeyre. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Cil, 1417/1997.
- İzmirli, İsmail Hakkı. *Mûlahhas İlm-i Tevhid*. İstanbul: Kanaat Matbaası, 1338.
- Kâdî Abdülcebbâr, Ebû'l-Hasen b. Ahmed b. Abdülcebbâr. *Şerhu'l-usûli'l-hamse*. thk. Abdülkerim Osman. Kahire: el-Mektebetü'l-Vehbiyye, 3. Basım, 1416/1996.
- Kâdî Abdülcebbâr, Ebû'l-Hasen b. Ahmed b. Abdülcebbâr. *Usûlü'l-hamse*. thk. Faysal Bedir Avn. Kuveyt: Câmîatü'l-Kuveyt Lecnetü't-Te'lif ve't-Tarib ve'n-Neşr, 1998.
- Konevî, İsmail b. Muhammed. *Teklîf-i mâ lâ yutâk*. İstanbul: İ.B.B. Atatürk Kitaplığı, Yazma Eserler, 297.413 KON 297.413 KON 1, 11b-15b.
- Manastırlı, İsmail Hakkı. *Mevaidü'l-in'am fi berahini akaidi'l-İslâm*. İstanbul: Şirket-i Sahafiye-i Osmaniye Matbaası, ts.
- Mardin, Ebû'l-Üla. *Huzûr Dersleri*. 3 Cilt. İstanbul: İsmâil Akgün Matbaası, 1956-1966.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd Mâtürîdî Semerkandî. *Kitâbü't-Tevhid*. thk. Fethullah Huleyf. İskenderiye: Dâru'l-Câmîati'l-İslâmiyye, ts.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd Mâtürîdî Semerkandî. *Te'vîlâtu ehli's-sünne*. thk. Mecdi Baslum. 10 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2005.
- Mehmed Vehbi Efendi. *Ahkâm-ı Kur'âniyye*. [İstanbul]: Ahmet Kamil Matbaası, 1341-1343.
- Mehmed Vehbi Efendi. *Akâid-i Hayriyye Tercümesi*. İstanbul: Ahmed Kamil Matbaası, 1340-1343.
- Nesefî, Ebû'l-Berekat Hafızüddin Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd. *Şerhü'l-umde fi akîdeti Ehli's-Sünne ve'l-Cemâa = el-İ'timâd fi'l-i'tikâd*. thk. Abdullah Muhammed Abdullah İsmail. Kahire: Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Türas, 1432/2012.

- Neseî, Ebü'l-Muîn Meymun b. Muhammed b. Muhammed el-Hanefî. *Bahrü'l-keîâm fî akaidi ehli'l-İslâm*. thk. Veliyyüddin Muhammed Salih Ferfur. Dımaşk: Mektebetü Dâri'l-Ferfur, 2. Basım, 1421/2000.
- Oral, Mustafa. *Ermenekli Süleyman Sırrı Efendi ve Kifâyetü'l-Müntehî Alâ Kifâyeti-l-Mübtedî Adli Eserinin Tahkiki*. İstanbul: Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015.
- Oral, Mustafa. "Osmanlı Son Dönemi Hadis Müelliflerinden Ermenekli Süleyman Sırrı Efendi'nin Hayatı= One of the Hadith Authors of the Ottoman Empire's Late Period: Ermenekli Suleyman Sırrı Efendi's Life". *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/9 (2018), 515-535.
- Pezdevî, Ebü'l-Yüsr Muhammed b. Muhammed b. Hüseyin. *Usulü'd-din*. thk. Hans Peter Linss. Kahire: el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Türas, 1424/2003.
- Râzî, Ebu Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin Fahreddin. *Muhassalu efkari'l-mütekaddimîn ve'l-müteehhirîn mine'l-ulemâ*. Kahire: Matbaatü'l-Hüseyniyyeti'l-Mısriyye, 1323.
- Râzî, Ebü Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer Fahreddîn. *Tefsîru'l-Fahri'r-Râzî*. 32 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1981.
- Sâbûnî, Ebü Muhammed Nüreddin. *Kitabü'l-bidâye mine'l-kifâye fi'l-hidâye fi usuli'd-din*. thk. Fethullah Huleyf. Kahire: Dâru'l-Maarif, 1969.
- Sâhib b. Abbâd, Ebü'l-Kâsım İsmail b. Abbâd b. Abbas Talekani. "et-Tezkira fi'l-usûli'l-hamse", *Nefâisü'l-mahtûta*. thk. Muhammed Hasan Al-i Yasin. 87-95. Bağdat: Matbaatü'l-Maarif, 1373/1954.
- Süleyman Sırrı. *el-İcâze*. Ankara: Milli Kütüphane, Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu, 06 Mil Yz A 7048, 1a-11a.
- Süleyman Sırrı. *Esbâbü'l-felâh*. İstanbul: Mekteb-i Sanayi Matbaası, 1302.
- Süleyman Sırrı. *Hulâsatü'l-efkâr*. Dersaadet: Mahmud Bey Matbaası, 1305.
- Süleyman Sırrı. *Hulâsatü'l-Muhtareyn*. Dersaadet: Mahmud Bey Matbaası, 1324.
- Süleyman Sırrı. *Kenzü'l-akâid*. Dersaadet: Ahter Matbaası, 2. Basım, 1316.
- Süleyman Sırrı. *Medhal-i Fıkıh*. Konstantiniyye: Matbaa-i Ebuzziya, 1329.
- Süleyman Sırrı. *Miftâhu'l-akâid*. İstanbul: y.y., 1321.
- Süleyman Sırrı. *Mi'yârü'l-makâl*. İstanbul: Mekteb-i Sanayi Matbaası, 1303.
- Süleyman Sırrı. *Vesîletü'l-felâh*. Dersaadet: Vezir Hanında 48 Numaralı Matbaa, 1328.
- Şehrîstânî, Ebü'l-Feth Taceddin Muhammed b. Abdülkerim. *el-Milel ve'n-nihal*. thk. Ali Mühenna-Ali Hasan Faûr. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Marife, 3. Basım, 1414/1993.
- Teftâzânî, Sa'düddin Mesûd b. Ömer b. Abdullah. *Şerhu'l-Akâidi'n-Neseîyye*. thk. Ahmed Hicâzî es-Sekkâ. Kahire: Mektebetü'l-Külliyâtü'l-Ezheriyye, 1408/1988.
- Teftâzânî, Sa'deddin Mesûd b. Ömer b. Abdullah. *Şerhu'l-Makâsid*. thk. Abdurrahman Umeyre. 5 Cilt. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1409/1989.
- Ûşî, Ebü'l-Hasan Siraceddin Ali b. Osman Fergani. Ûşî, "el-Emâlî", *Şerhu'l-Emâlî*. mlf. Ebü'l-Hasan Nureddin Ali b. Sultan Muhammed Ali el-Kari. 46-48. İstanbul: Matbaa-i Âlem, 1319.
- Yörük, Ali Adem. *Mekteb-i Hukuk'un Kuruluşu ve Faaliyetleri (1878-1900)*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2008.
- Zorlu, Harun. *Süleyman Sırrı Efendi'nin (Ermenekli) Fıkıh Dair Eserlerinin Tahlili: İbadet Bahisleri Bağlamında*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.